

ઓપિનિયન

યો વૈ ભૂમા તત્ સુખમ્

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 17 • પ્રકરણ : 12 • સળંગ અંક : 204

26 માર્ચ 2012

ડિજિટલ અવતાર - ચોવીસ

વૈશ્વીકરણ: પ્રાદેશિક ભાષાઓ માટે મૃત્યુઘંટ

• બાબુભાઈ સુથાર

આ જે વૈશ્વીકરણનો વાયરો વાય છે તેની પ્રાદેશિક ભાષાઓના ભવિષ્ય પર શી અસર પડશે તે

સાંસ્કૃતિક ભાષાવિજ્ઞાની માટે, સ્વાભાવિક રીતે જ, ચિંતાનો વિષય છે. આજના જમાનામાં વૈશ્વીકરણને સતેજ બનાવે એવાં ઘણાં ઘટકો સક્રિય છે, એ જોતાં, પ્રાદેશિક ભાષાઓનું શું થશે એનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. હું માનું છું કે, એક આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા આજે બે-લગામ આખા વિશ્વની ભાષા બનવા લાગી છે તેમાં પ્રાદેશિક ભાષાઓના વિકાસની દૃષ્ટિએ રાજી થવા જેવું કંઈ નથી. સ્થાનિક ભાષાઓ માટે આ વૈશ્વીકરણ જબ્બર ખતરા જેવું છે. આજે ગુજરાતમાં અંગ્રેજીમાં વધારે રસ લેવાય છે તેની ગુજરાતી પર પડતી અસરો જોતાં ગુજરાતીની જે સ્થિતિ છે તેની મને ચિંતા થાય છે.

ભાષાના ત્રણ વર્ગ :

માઈકેલ કોસ (૧૯૯૨) ભાષાઓને ત્રણ વર્ગમાં મૂકે છે : મરવા વાકે જીવતી ભાષાઓ, અસ્તિત્વ માટે સંઘર્ષ કરતી ભાષાઓ અને સુરક્ષિત ભાષાઓ. એક ભાષાઈ સમાજનાં બાળકો માતૃભાષા તરીકે એમની ભાષા શીખતાં ન હોય એ મરવા વાકે જીવતી ભાષાઓ છે. બીજી બાજુ, અસ્તિત્વ માટે સંઘર્ષ કરતી ભાષાઓ હજી પણ માતૃભાષા તરીકે બાળકો શીખતાં હોય છે, પણ શીખનારની સંખ્યા ઘટતી જતી હોય છે. અમુક ભાષાઓને સરકારી પ્રશ્ન મળે છે અને બહુ મોટી સંખ્યામાં લોકો એ બોલતા હોય છે; એમને સુરક્ષિત ભાષાઓ ગણી શકાય. પરંતુ, હું એ વાત પર ધ્યાન દોરવા માગું છું કે આ ભાષાઓનું સુરક્ષિતપણું મુજબ જવું

૨૧મી ફેબ્રુઆરી એટલે 'આંતરરાષ્ટ્રીય માતૃભાષા દિન'. ૧૯૪૯માં એ વખતના પૂર્વ પાકિસ્તાન પર પશ્ચિમ પાકિસ્તાનના વર્ચસ્વ હેઠળની સરકારે ઉર્દૂ ઠોકી બેસાડી એની સામે બંગાળીભાષી જનતામાં ભારે રોષ ફેલાયો. ઠેર ઠેર આંદોલનો ભડકી ઊઠ્યાં, પોલીસના દમન સામે પણ લોકોએ નમતું ન મૂક્યું. અંતે, બંગાળીને પાકિસ્તાનમાં ઉર્દૂ સમાન દરજ્જો મળ્યો. ભાષાના બચાવ માટે શરૂ થયેલું આ આંદોલન ત્યાં જ ન અટક્યું. જાગી ગયેલા લોકો જોઈ શક્યા કે એમના તરફ તો માત્ર ભાષા જ નહીં, આર્થિક અને રાજકીય અન્યાયો પણ થાય છે. અંતે ધર્મને નામે બનેલા દેશના ભાષાને કારણે બે ટુકડા થઈ ગયા. પરંતુ આજે પણ બાંગ્લાદેશીઓ ૨૧મી ફેબ્રુઆરીને ભૂલ્યા નથી. આજે પણ દર વર્ષે 'એકુશે ફેબ્રુઆરી' ગીતો બનીને ગલીએ ગલીએ ગૂંજે છે.

આ સંદર્ભમાં આપણે ગુજરાતીના ભાવિ અંગે વિચારીએ એ જરૂરી લાગતાં છેલ્લા એકાદ અઠવાડિયાથી ગુજરાતી માટે થયેલા કામની માહિતી આપવાના પ્રયાસ કર્યા છે. એવામાં 'અભીવ્યક્તી' બ્લોગ પર ચાલેલી ઊંઝા જોડણી વિશેની ચર્ચા દરમિયાન બાબુભાઈ સુથારનો પરિચય થયો. એમણે એમનો એક લેખ Locating a Regional Language in a Globalization Process વાંચવા માટે મોકલ્યો. એમની અનુમતી મેળવીને એમના લેખનો ભાવાનુવાદ અહીં 'વૈશ્વીકરણ: પ્રાદેશિક ભાષાઓનો મૃત્યુઘંટ' એવા નવા શીર્ષક હેઠળ રજૂ કરું છું.

બાબુભાઈ અમેરિકામાં પેન્સિલ્વેનિયા યુનિવર્સિટીના 'ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ સાઉથ એશિયા સ્ટડીઝ'માં ગુજરાતીના લેક્ચરર તરીકે કાર્યરત છે. એમણે ભાષાના ક્ષેત્રમાં ઘણું કાર્ય કર્યું છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષાશાસ્ત્રીઓ સાથે સંકળાયેલા છે. વડોદરામાં એમણે એમ. એસ. યુનિવર્સિટીમાં પણ કામ કર્યું, તે ઉપરાંત "સંદેશ"ની વડોદરા આવૃત્તિમાં પણ સંપાદન વિભાગમાં હતા. એમના અનેક લેખો ઉપરાંત, પાંચ નવલકથાઓ, બે નવલિકાઓ અને કાવ્યો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે. બાબુભાઈ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના પણ વિદ્વાન છે. આ લેખ દરેક ગુજરાતીને સડાળા બેઠા કરી દે તેવો છે. આવો, એમનું શું કહેવું છે તે જાણીએ.

(સોજન્ય : 'મારી બારી' નામે બ્લોગ) - દીપક ધોળકિયા

ગઈ છે. આથી, મને બીક છે કે, ગુજરાતની પોતાની કોઈ માતૃભાષા ન હોય એવો દિવસ કદાચ બહુ દૂર નહીં હોય.

ગુજરાતીઓના ચાર વર્ગ :

હું ગુજરાતી કોમને ચાર વર્ગમાં વહેંચું છું: પહેલા વર્ગમાં એવા લોકો છે કે જે માત્ર ગુજરાતી બોલે છે અને બીજી કોઈ ભાષા જાણતા નથી. એમની પાસે સંવાદ માટે માત્ર માતૃભાષા છે. બીજા વર્ગના લોકો ટ્રિભાષી છે. તેઓ માતૃભાષા તરીકે ગુજરાતી બોલે છે અને બીજી ભાષા તરીકે અંગ્રેજીનો ઉપયોગ કરે છે. બીજી ભાષાના ઉપયોગમાં કાં તો તેઓ પાવર્યા હોય છે અને કાં તો એમનું જ્ઞાન સરકારી કાગળપત્ર લખવા પૂરતું જ હોય છે. ત્રીજા વર્ગના લોકો ખંચકાટ સાથે ગુજરાતી બોલે છે અને એમની આ ખામીને પહોંચી વળવા માટે બીજી ભાષાની મદદ લેતા હોય છે. એટલું જ નહીં, આ વર્ગમાં આવતા લોકો, સભાનપણે હોય કે અભાનપણે, માતૃભાષાને વફાદાર પણ નથી હોતા; એમના મનમાં એવી ભાવના હોય છે કે માતૃભાષા ન આવડતી હોય તે એમનો સામાજિક દરજ્જો ઊંચો હોવાનું લક્ષણ છે. બહુ નાના એવા ચોથા વર્ગમાં મુકાય એવા લોકો જે કંઈ કરેકારવે છે તેમાં માત્ર અંગ્રેજી બોલે છે. મોટા ભાગે તેઓ મોટાં શહેરોમાં વસે છે.

ફિશમેન ઇફેક્ટ :

મારું અવલોકન એવું છે કે ધીમે ધીમે પહેલો વર્ગ બીજા તરફ અને બીજા વર્ગ ત્રીજા તરફ જવા લાગ્યો છે. એવું પણ જોવા મળે છે કે પહેલો વર્ગ અમુક માળખાગત સુવિધાઓને કારણે સીધો જ ત્રીજા વર્ગ તરફ આગળ વધવા લાગ્યો છે. આને પરિણામે ત્રીજા વર્ગમાં સંખ્યા બહુ ઝડપભેર વધવા લાગી છે. પરંતુ ત્રીજા વર્ગ એટલી ઝડપથી ચોથા વર્ગ તરફ ધસતો જણાયો નથી. આ મંદ ગતિનાં કારણો સામાજિક-ભાષાકીય, આર્થિક અને રાજકીય હોઈ શકે છે. આ દોટ ચાલુ રહેશે તો પહેલો અને બીજા ગુજરાતીભાષી વર્ગ પૃથ્વીના પટ પરથી ભુંસાઈ જાય એવી સંભાવના છે. સામાજિક-ભાષાશાસ્ત્રી ફિશમેનના નામ પરથી આ

ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું ઈન્ટરનેટી માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના વાંચક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે. રસ ધરાવનારાઓએ સત્વરે પોતાનો 'ઈ.મૈલ આઈ.ડી.' મોકલવો જરૂરી બને છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Holly Cottage',
13 Ferring Close,
HARROW, Middlesex HA2 0AR [U.K.]

e.mail :
vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે સંપર્કનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com
સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

"ઓપિનિયન"નું આ ડિજિટલ અવતરણ છે. અને ગમતાનો ગુલાલ કરવાની દરેકને રજામજા જ હોય.

વલણને 'ફિશમેન ઈફેક્ટ' નામ અપાયું છે. ફિશમેન કહે છે તે પ્રમાણે 'જ્યારે બે પેઢીઓ વચ્ચે (ભાષા બોલવાનું) સાતત્ય નકારાત્મક હોય ત્યારે' ભાષાનો લોપ થવાની શક્યતા વધી જાય છે.

ભાષાકીય સ્થળાંતર :

આજની સામાજિક દશાને આપણે ત્રણ સ્તરમાં જોઈ શકીએ છીએ. જે કે એમ નથી સમજવાનું કે આ ત્રણ સ્તરનો વિકાસ એક પછી એક થયો છે; માત્ર સમજવા માટે જ આ વર્ગીકરણ કર્યું છે. ત્રણ સ્તર આ પ્રમાણે છે : પરંપરાગત, આધુનિક અને ઉત્તર-આધુનિક. પરંપરાગત સ્તરે માત્ર એક ભાષાનો, એટલે કે માતૃભાષાનો, ઉપયોગ મહત્ત્વનું ઘટક છે. આધુનિક સ્તરનું લક્ષણ ટ્રેભાષિકતા છે. એમાં વ્યક્તિ પોતાના ભાષાકીય ભાષામાં સામાજિક દૃષ્ટિએ લાભદાયક મનાતી ભાષાનો ઉમેરો કરે છે. જે કે 'પહેલી ભાષા સામે અસ્ત થઈ જવાનું જોખમ નથી હોતું, કારણ કે એ લબ્ધપ્રતિષ્ઠ ભાષા હોવાથી એના આગળ વિકાસને ઘણી રીતે મદદ મળે છે' (એપલ અને મુઈસ્કેન ૧૦૨). ઉત્તર-આધુનિક સ્તરમાં વિશ્વકતા મુખ્ય ખાસિયત હોય છે. વિશ્વક સ્તરના ભાષાકીય સંદર્ભમાં સંવાદની જરૂર પણ વિશ્વક સ્તરે પડે છે, તેથી બીજી ભાષા શીખવાનું અનિવાર્ય બની જતું હોય છે. એ જ ધીમે ધીમે પહેલી ભાષાના ડૂરાસનું કારણ બને છે. આ સ્થિતિમાં 'સ્થાનિકના ભાષકો' પોતાના જ દેશમાં 'ભાષાકીય

સ્થળાંતરી' જેવા બની જાય છે અને એમની માતૃભાષા એમના માટે પરાઈ બની જાય છે. આજે ભાષાની બાબતમાં આવતાં પરિવર્તનો જોતાં મને લાગે છે કે ગુજરાતી સમાજે ટ્રેભાષિક સમાજ બનવા તરફ હડી કાઢી છે.

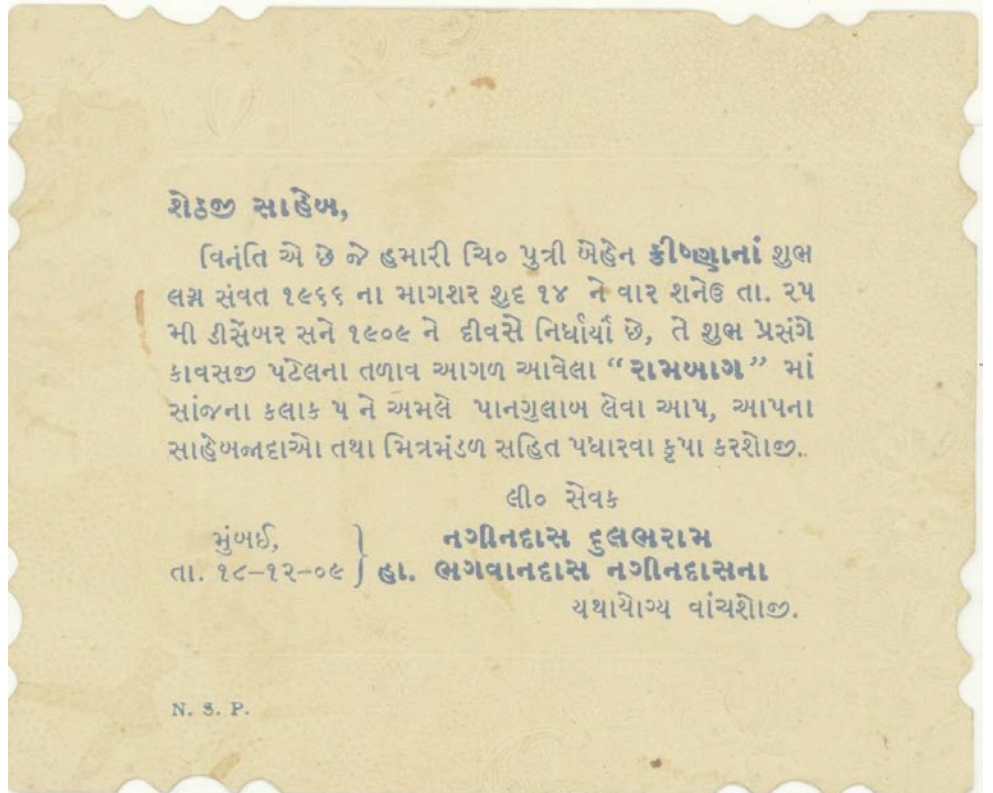
ઉપર આપેલા અવલોકન પરથી હું એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યો છું કે વૈશ્વીકરણની પ્રક્રિયામાં ટ્રેભાષિકતાનો તબક્કો, એટલે કે ભાષા ઉમેરાઈ હોય એ તબક્કો ભુંસાઈ જશે અને તેને બદલે ભાષા ઓછી થાય એવો તબક્કો આવશે. આજે માહિતી અને જ્ઞાનના બધા જ સ્તરે અંગ્રેજીનું મહત્ત્વ વધવા લાગ્યું છે અને એને પગલે ભાષાનું અર્થહીન વૈશ્વીકરણ પણ ઘુસવા લાગ્યું છે. આપણી ભાષા પર ઝળુંબતી આ તલવારના પ્રહારથી બચવા માટે કાળજીપૂર્વક યોજના ઘડવાની જરૂર છે.

સંદર્ભ: Appel R. and P. Muysken, Language and Bilingualism, London, Arnold, 1987.

Fishman, J. A. Reversing Language Shift. Clevedon: Multilingual Matters Ltd, 1991.

Krauss, Michael, " The world Languages in Crisis" language, vol 68, No.1 (1992).

<http://wallsofignorance.wordpress.com/2012/02/14/વૈશ્વીકરણ-પ્રાદેશિક-ભાષા/>

એક સો અને ત્રણ વરસ પહેલાંની કંકોતરી ! બૃહદ્ લંડનના સ્ટેનમોર પરાંમાં વસતાં મિત્ર સુખમાબહેન સંઘવી કનેથી આ દસ્તાવેજ સાંપડ્યો છે. એમનાં દાદીનાં લગ્નની આ કંકોતરી કેટકેટલા પાસાઓની ચાડી ખાય છે ! નોંધજો : તેમાં ભાષાની ચાલ, સમાજનું દર્શન, તે વેળાના રીતરિવાજો જેમ આંખે વળગે છે, તેમ મુંબઈ શહેર મગરમરછની જેમ મહાનગર બનતું ચાલ્યું તે પહેલાંની ભૂગોળ પણ અહીં ખેલાશક છતી થાય છે. વળી, કંકોતરીમાં જેવા મળતા આ શબ્દો, ભલા, આપણા કોશમાં કેમ ગાયબ છે ? - આને ઘસારો કહીશું કે, પછી, ઉત્કાંતિ ... ?!

અંગ્રેજી કે ગુજરાતી ? ... ગુજરાતી કે અંગ્રેજી ? • ભૂપેન્દ્રસિંહ રાઉલ

આપણી માતૃભાષા આપણાં અચેતન મનમાં ઘુસેલી હોય છે. ગુજરાતની સ્કૂલોનું માધ્યમ ગુજરાતી હોવું જોઈએ કે અંગ્રેજી એનો સારો એવો વિવાદ ચાલી રહ્યો છે. બીજા રાજ્યો કરતાં ગુજરાતીઓ અંગ્રેજી સારું જાણતા નથી કે બોલી નથી શકતા. એટલે કોર્પોરેટ નોકરીઓમાં પાછળ પડી જાય છે એ પણ હકીકત છે. સારી એવી ઊંચી પોસ્ટો પર દક્ષિણ ભારતીયો કે બંગાળીઓ કે પછાત ગણતા

બિહારના લોકો ગુજરાતમાં મેદાન મારી જાય છે. કલેક્ટર કે આઈ.પી.એસ. કે આઈ.એ.એસ ઓફિસરોમાં ગુજરાતીઓ નહીંવત છે. અંગ્રેજી વૈશ્વિક ભાષા બની રહી હોય ત્યારે એને વાપોડીને એને નકારવી એ 'મેરા ભારત મહાન'નો એક ઓર મહાદંભ કહી શકાય. માધ્યમ ભલે ગુજરાતી હોય પણ એ સ્કૂલમાં અંગ્રેજી બરાબર શીખવવું જોઈએ. અને માધ્યમ અંગ્રેજી હોય પણ એના વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી બરાબર આવડતું ના હોય તો શું કામનું? એટલે માધ્યમ ગમે તે રાખો, અંગ્રેજી સારું શીખવો, તો બાકી દુનિયાથી ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ પાછળ ના પડી જાય. સ્વદેશીના મોહમાં અને અંગ્રેજી પ્રત્યે ટ્રેપ રાખી ગુજરાતની સરકારોએ અંગ્રેજીને મહત્ત્વ આપ્યું નથી. એના ખરાબ પરિણામો જગ જાહેર છે. અંગ્રેજીનું બધારણ, કપડાં, શિક્ષણ પધ્ધતિ, રહેણીકરણી બધું વહાવું લાગ્યું ને અંગ્રેજીનો ટ્રેપ ? અંગ્રેજીને ગાળો દેવાવાળા શર્ટપેન્ટ શું કામ પહેરતા હશે ?

૧૮૫૭ના બળવા પછી આઝાદીની વાતો બંધ થઈ ગઈ હતી. આપણાં લોકો ઈંગ્લેન્ડ ગયા, કાયદા કાનૂન ભણ્યા, ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે આપણું પોતાનું રાજ હોવું જોઈએ. બધા જ આઝાદીના લડવૈયાઓ બેરિસ્ટર હતા. છતાં ય આપણું પોતાનું રાજ હોવું જોઈએ એવી ચળવળ સૌથી પહેલાં કોણે શરૂ કરેલી ? ગોખલે, તિલક કે ગાંધીજીએ ? ના, એક અંગ્રેજ બાઈએ. એ એની બેસન્ટ હતાં; હોમરુલ લીગની સ્થાપના સાથે આઝાદીની ચળવળ શરૂ થયેલી. આપણાં ગુલામી માનસને આઝાદ થવું જોઈએ એવી શરૂઆત પણ આ અંગ્રેજ બાઈએ કરાવેલી. ઈ.સ. ૧૮૧૪માં એની બેસન્ટે હોમરુલ લીગની સ્થાપના કરી ને ૧૮૧૭માં 'ઈન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ'ના પ્રમુખ તરીકે ય એ ચૂંટાયાં હતાં

* હવે દુનિયાની ભાષા અંગ્રેજી થઈ ચૂકી છે. એટલે અંગ્રેજી મીડિયમની સ્કૂલો કરતાં સારું અંગ્રેજી શીખે એની જરૂર છે. વડોદરાની ઘણી બધી અંગ્રેજી મીડિયમની સ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓ સારું અંગ્રેજી પણ બોલી શકતા નથી. જ્યારે ગુજરાતી મીડિયમની એલેમ્બિક વિદ્યાલયના મારા મિત્રો આજથી ૩૫ વર્સ પહેલાં ખૂબ જ સરસ અંગ્રેજી બોલતા હતા. અને ગુજરાતીનો તો સવાલ જ ન હતો. એલ.ડી. એન્જિનિયરીંગ કોલેજમાં ભણેલા એન્જિનિયરોને અંગ્રેજી બોલતા ના આવડતું હોય એવું પણ મેં જોયું છે. આપણા ગુજરાતના જિલ્લાઓનો વહીવટ કરતા હોય એમાં ગુજરાતી પોતે કેટલા ? આપણા ગુજરાતના જિલ્લાઓનોની મહત્ત્વની કાયદા કાનૂન ને રક્ષણની જવાબદારી નિભાવતા પોલિસ વડાઓમાં ગુજરાતી કેટલા ?

* અહીં અમેરિકામાં પણ સારી નોકરીઓ પર બીજા રાજ્યના લોકો વધારે આગળ હોય છે. ખાસ તો દક્ષિણ ભારતીયો ને મુંબઈથી આવેલાને અહીં અમેરિકામાં કોઈ ખાસ તકલીફ પડતી નથી. જ્યારે ગુજરાતીઓ કાં તો ધંધો કે

મજૂરી જ કરતા હોય છે. ગુજરાતીઓ ધંધાની બાબતમાં સાહસિક હોય છે, એટલે ગમે તે કરીને આગળ નીકળી જાય છે. એ માટે એમની તારીફ કરીએ એટલી ઓછી છે. પણ સામાન્ય કોમ્પ્યુટર પર ડ્રાઈવિંગ માટે જરૂરી નોલેજ ટેસ્ટ પાસ કરતા ગુજરાતીઓને આંખે પાણી આવી જાય છે. એમના કાચા લાયસન્સ પર ૧૨ વખત ટ્રાયલ મારેલાં સિક્કા મેં જોયા છે. હું અમેરિકા આવ્યો ને પહેલા ટ્રાયલ પાસ થયો, ને મારા ગુજરાતના વર્ષો જૂના લાયસન્સને દેખીને ન્યુ જર્સીમાં તરત જ લાયસન્સ આપી દીધું. તે વાત મારા અહીંના કોઈ સગાં માનવા તૈયાર જ ન હતાં. પહેલા ટ્રાયલ પાસ થયા એ વાતની જ નવાઈ લાગેલી. જો કે હું અંગ્રેજીમાં ઘણો કાચો છું. ગોખણપટ્ટી મારીને પાસ થઈ ગયેલો. દક્ષિણ ભારતમાં હું મારાં સગાં રહેતા હોવાથી ઘણી વાર જઈ આવ્યો છું. ત્યાં લોકો ખૂબ સરસ અંગ્રેજી બોલતા હોય છે. કેરલમાં ૧૦૦% એજ્યુકેશન રેટ છે. એ લોકો એમની માતૃભાષા ભૂલી ગયાનું જાણ્યું નથી. મારાં સગાંનાં દીકરા-દીકરી બેંગલોરમાં ભણેલા છે, અંગ્રેજી માધ્યમમાં. એ લોકો અંગ્રેજીની સાથે કન્નડ ભાષા પણ ખૂબ સારી રીતે કન્નડ લોકોને શરમાવે એ રીતે બોલતા મેં જોયા છે. માતૃભાષા કોઈ ભૂલી જવાનું નથી. કારણ જન્મ થતાંની સાથે બાળક ગુજરાતી સાંભળતો હોય તો એ ભાષા એના બ્રેનની કોરી હાર્ડડિસ્કમાં એક વાર સ્ટોર થઈ જાય, મતલબ એના અચેતન માર્ઇન્ડમાં ઘુસી જાય, પછી દુનિયાની કોઈ તાકાત એને ભૂસી ના શકે. આ વિજ્ઞાન ના જાણતા, ના સમજતા લોકો ખોટો હોબાળો કરે છે.

દેખાદેખીથી અને ફક્ત કમાણી કરવાના આશયથી ખોલેલી અંગ્રેજી માધ્યમની સ્કૂલો કરતાં તો સારું અંગ્રેજી શીખવતી ગુજરાતી માધ્યમની એલેમ્બિક વિદ્યાલય જેવી સ્કૂલો હજાર દરજ્જે સારી. નામ હોય ગુરુકુળ ને માધ્યમ હોય અંગ્રેજી, આના કરતાં મોટી વિડમ્બના કઈ? બીજું દસ અને બાર ધોરણની બોર્ડની પરીક્ષાઓમાં, અંગ્રેજી માધ્યમના વિદ્યાર્થીઓના ટકા ઓછા આવે છે. એનું ગુજરાતમાં રહસ્યમય કારણ છે કે અંગ્રેજી મીડિયમના દસમા બારમાના પેપરો ગુજરાતી મીડિયમના શિક્ષકો તપાસે છે. અને તે પણ પૂર્વગ્રહથી ભરાઈને. બીજું આ શિક્ષકોનું અંગ્રેજી સારું ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. એમાં ઘણા બધા ખૂબ જ હોશિયાર અંગ્રેજી મીડિયમના વિદ્યાર્થીઓનું ભવિષ્ય રોળાઈ ચુક્યું છે. મારા એક મિત્ર વડોદરાની અંગ્રેજી મીડિયમની હાઈ સ્કૂલ, બરોડા હાઈ સ્કૂલ, અલકાપુરીમાં દસ અને બારમાં ધોરણમાં અંગ્રેજી ભણાવતા હતા. એ પેપર તપાસવા ગયેલા ત્યારે એમને નવાઈ લાગેલી કે અહીં તો સાવ ઊંધું જ ચાલી રહ્યું છે. અંગ્રેજી મીડિયમના પેપરો ગુજરાતી મીડિયમના ટિચર્સ તપાસતા હતા. ઈતિહાસનો ટિચર સાયન્સના પેપર તપાસતો હતો. એમણે પાછા આવી લાંબી લાંબી અરજીઓ શિક્ષણ ખાતામાં અને ગુજરાત સરકારમાં કરેલી પણ કોઈ રિસ્પોન્સ ના મળ્યો. જવાબ મળ્યો કે અમારી પાસે તપાસવા માટે પૂરતા કોઈ શિક્ષકો નથી. અત્યારે શું ચાલી રહ્યું છે તે ખબર નથી. એ મિત્ર ૧૧માં ધોરણમાં અંગ્રેજીમાં નાપાસ થયેલા. અંગ્રેજીમાં બી.એ. અને એમ.એ. કરી, બી.એડ. કરી, આખી જિંદગી અંગ્રેજી ભણાવતા હવે રિટાયર થશે.

* પહેલાં કોઈ ભાષા નહોતી ત્યારે પણ માણસ જીવતો જ હતો. સંસ્કૃત હવે બુક્સમાં રહી ગઈ છે. એની અવેજીમાં આવેલી પ્રાકૃત જૈન, અને પાલી બુદ્ધ સાહિત્ય પૂરતી રહી હશે. જૂની અસલ ગુજરાતી કોઈને યાદ છે ? એના માટે કોઈ જૂના સાહિત્યકાર ખોળવા પડે. ગુજરાતી પણ સુરતની જુદી, સૌરાષ્ટ્રની જુદી. ચરોતરની ચમ સો? મહેસાણાની લેબું, મેહું ને પોણી. અમારા ઉત્તર ગુજરાતના રાજપૂતોમાં નાના છોકરાને પણ તુંકારે ના બોલાવાય. મેર લોકો તો રાજને ય તું કહીને બોલાવે. અમે રજપૂતો આપ પધારો, બિરાજો, ફૂવાસા, કાકાસા, કાકીસા, જી હુકમ બોલવામાંથી ઊંચા જ ના આવીએ. દક્ષિણ ગુજરાતના રાજપૂતોની વાત જુદી છે. હું નવો નવો વડોદરા ભણવા આવ્યો. હોસ્ટેલમાં એક સુરતી છોકરો હતો. એણે એક દિવસ મને ગાળ દીધી. હું તો એના ઉપર ચડી બેઠો ને માંડ્યો મારવા. બધાએ છોડાવ્યા ને કારણ પૂછ્યું. પેલો સુરતી કહે હું તો ગાળ બોલ્યો જ નથી. એ જમાનામાં ઉત્તર ગુજરાતમાં

કોઈ ગાળ દે તો મારામારી થઈ જાય. પછી મને પહેલી વાર ખબર પડી કે સુરતીને ખબર ના હોય કે શબ્દ શબ્દ ગાળ બોલે છે. પછી તો એ મારો પરમ મિત્ર બની ગયો, ને હું પણ શીખી ગયો ... શું?

* આ સતત પરિવર્તનશીલ સંસારમાં સંસ્કૃત જેવી દેવભાષા પણ અજ્ઞાતમાં સરી ગઈ છે. કશું આ સંસારમાં સ્થાયી નથી. અંગ્રેજી પણ જૂની હવે ટકવાની નથી. દર ત્રણ મિનિટે એક નવો શબ્દ અંગ્રેજીમાં ઘુસતો જાય છે. જગન્નાથ મંદિરની સ્થપાત્રા જેઈને ખૂબ વિશાલ, પ્રચંડ ને ભવ્ય હોય તેના માટે જંગનોટ શબ્દ અંગ્રેજીએ બનાવેલો છે. લગભગ દરેક ભાષામાંથી શબ્દો અંગ્રેજીમાં ઘુસતા જાય છે. એમાં ય પછી ચેટીંગ માટે એકદમ શોર્ટ અંગ્રેજી પ્રસ્થાપિત થઈ ચુકી છે. થેન્ક્સના બદલે Thx. હવે પછી એક નવી ગ્લોબલ ભાષા આવવાની જ છે. કોઈના કહેવાથી કશું અટકવાનું નથી. જરૂરિયાત પ્રમાણે બધું જ બદલાઈ જવાનું છે. ભાષા પણ.

* માતૃભાષા દરેકને સારી રીતે આવડવી જોઈએ. એનું ધ્યાન અહીંની કોલેજે સારું રાખતી હોય છે. એના માટે જ તમે ભારતમાં અંગ્રેજીમાં સ્નાતક લો અને તમને ગુજરાતી પણ સારું ભણાવતા આવડતું હોય તો તમને અમેરિકાની કોલેજમાં ગુજરાતીના શિક્ષક તરીકે નોકરી ને વિઝા મળી શકે છે. એ ના માટે મેં “અકિલા” ન્યુજ પેપરમાં એની માહિતી અને વેબનું એડ્રેસ વાચેલું. અને તે હકીકત છે. કોઈ ખોટી વાત નથી. ખાલી ગુજરાતી નહિ પણ ભારતની બીજી ભાષાઓ પણ આ યોજનામાં સામેલ કરેલી છે. દા.ત. હિન્દી, પંજાબી અને બીજી દક્ષિણ ભારતની.

* માધ્યમ ક્યા રાખવા એના કરતાં માતૃભાષા, અને સાથે સાથે અંગ્રેજી, સારી રીતે શીખાય તે મહત્વનું છે.

* બે'ક વરસ પહેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ગુજરાતી બચાવો અભિયાન શરૂ કરેલું એવું વાંચ્યું હતું. એમાં સુરેશ દલાલ, ગુણવંત શાહ, રઘુવીર ચૌધરી જેવા સાહિત્યકારો ભાષણો આપવાના હતા. કઈ જાતની ગુજરાતી ભાષા બચાવવાની છે? અને ગુજરાતમાં જ ગુજરાતી બચાવવાની? હસવા જેવી વાત છે. ગુજરાતમાં રહેતા ક્યા અને કેટલા ગુજરાતીને ગુજરાતી નથી આવડતી? ગુજરાતમાં જ દરેક જિલ્લામાં અલગ અલગ ગુજરાતી બોલાય છે. શુદ્ધ ગુજરાતી કોણ બોલે છે? ગુજરાતમાં અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણનારા ક્યા વિદ્યાર્થીન

પેલા ફકીરને હવે ઊંધા હાથની ચોડી દેવાનું મન થાય છે, એ બોલ્યા કરે છે, 'કોને કહું છું ? કોણ સાંભળે છે ? કોને કહું છું ? કોણ સાંભળે છે ?' સાહુ, તમારા સગા ભાઈને હવે બોલવું નથી ગમતું, તમારા માથુકને હવે વાંચવું નથી ગમતું, તમે તમે તમે તમે હટ ધમણની જેમ હાંફ્યાથી શું મળશે ? આ લાંબું લાંબું વચ્ચે પડ્યું છે, કાતરી દઈએ તો શું ભેટી શકાશે ? લાય લાય કરતા લબાચાં વળગી પડે, સહેજ સરકી ને જુઓ તો આખો પલંગ માંકડ, ચાંચડથી ઊભરાતો હોય, કાન હવે પરુ પરુ થઈ ગયા છે, લાલ, લીલા, પીળા, નીલા, આ રંગોએ ત્રાસ કર્યો છે, અંગૂઠો કાપી નાખો તો સાવ કાળું કાળું લોહી નીતરી આવે, ટપાલમાં મોકલી આપો ... ***** હવે જ્ઞાનનો સમય છે, ઉપર લખેલું બધું વ્યર્થ લાગે, અંગૂઠો કપાઈ ગયો છે, ચાટ્યા કરો હાથ, જીભ સુંવાળી થઈ જાય પછી ફરી પાછા, બોલ બોલનાં નારા શરૂ, આ જ્ઞાન ન જાનામિ ધર્મમવાળું છે, આ જ્ઞાન આત્મસાત્ થવા દેતું નથી, આ જ્ઞાનનો સમય છે, કારણ ના પૂછાય. ***** ત્યાં દૂર લગી હાથ પહોંચી જાય, સમય જેવું ધુમ્મસ છે, હથેળી હવા થઈ જાય, સ્પર્શને ઝાટકામાં પકડી પાડો, હાથ પાછો ખેંચો છો તો મુઠ્ઠી ખોલવી પડશે, મુઠ્ઠી બંધ રાખવી છે તો હાથ ખેંચાશે નહીં, એહેલેલેલેલેલેલેલેલેલે, મિયાં ફસાઈ ગયા છે, હાથ લાંબો કર્યાની મહેનત છે, ફકીરને મારવામાં વાપરી નાખવા જેવો હતો, તેરી ભી ચૂપ, મેરી ભી ચૂપ.

- ચૈતન શેલત

<https://www.facebook.com/cdshelat>

ગુજરાતી બોલતા નથી આવડતું? લખવામાં આવ્યું છે કે ગુજરાતીને તળિયા સુધી પહોંચાડવી પડશે. ક્યા તળિયા સુધી? તળિયામાં તો ગુજરાતી વસેલી જ છે. ક્યા ગામડાના લોકો ગુજરાતી નથી બોલતા? ક્યા ગામડાના લોકો ફક્ત અંગ્રેજી જ બોલે છે? તળિયું ક્યું, સમજ ના પડી. છ કરોડ ગુજરાતીઓમાંથી કેટલાં અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણે છે? સૌથી વધારે લોકો ગામડામાં રહે છે. કેટલા ગામડામાં અંગ્રેજી સ્કૂલો છે? બે બિનગુજરાતી પર પ્રાંતના લોકો એકબીજાને મળે ત્યારે એમની માતૃભાષામાં વાત કરે છે. સાચી વાત છે. પણ આજ પરપ્રાંતીયોનું અંગ્રેજી ગુજરાતીઓ કરતાં પણ સારું હોય છે એ વાત કેમ ભુલાઈ ગઈ છે? અંગ્રેજી કડકડાટ બોલતા તમિલીઓ, કેરાલિયનો,

કન્નડો શું એમની માતૃભાષા ભૂલી ગયા છે? એટલા માટે પૂછું છું કે ગુજરાતીની સાથે સાથે સારું અંગ્રેજી કેમ ના શીખી શકાય? શું બે ભાષાઓ સાથે શીખવામાં કોઈ વાંધો આવે છે? અંગ્રેજી બોલે એવા ગુજરાતી કઈ રીતે ગુજરાતી ભૂલી જાય? તો કઈ ગુજરાતી બચાવવાની? અમારા ગુજરાતી સગાં આખી જિંદગી બેંગલોર રહ્યા. એમના છોકરા બેંગલોરમાં જ જન્મેલા ને ત્યાંની સ્કૂલોમાં જ ભણેલા. આ છોકરા હિન્દી, અંગ્રેજી, કન્નડ અને ગુજરાતી કડકડાટ બોલે છે. કારણ ઘરમાં ગુજરાતી બોલતા હોવાથી ગુજરાતી પણ એટલું જ સરસ બોલે છે. એક ભાષા શીખવાથી બીજી ભાષા શીખવામાં ક્યાં અડચણ આવે, તે સમજાતું નથી.

* માતૃભાષા અમેરિકામાં આવ્યા પછી પણ કોઈ નથી ભુલતું. જીવતી રહે છે, માટે અહીં સરકારી કામોમાં ફોન પર અંગ્રેજી બોલતા ના આવડે તો ન્યુ જર્સીમાં તો ઈન્ટરપ્રિટર મળે છે. એક ભાઈની વાત સાચી છે કે ગુજરાતી બચાવો અભિયાન કરતાં અંગ્રેજી ભગાવો અભિયાન વધારે લાગે છે. પણ આ વું કરી ગુજરાત ને પછાત રાખવામાં આ લોકો ભૂંડી ભૂમિકા ભજવશે. મેકોલેએ શિક્ષણ પધ્ધતિ શરૂ કરી, એ પહેલાં મહાન ગુરુકુળોમાં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા? બ્રાહ્મણ વર્ણમાં પણ ઉચ્ચ 'ક્રીમી લેયર' કરતા કોને સંસ્કૃત આવડતું હતું? નાનામાં નાનો અને ગરીબ વર્ણ પણ ભણતો થયો કોના પ્રતાપે? આધુનિક પધ્ધતિના પ્રતાપે કે મહાન ગુરુકુળ પધ્ધતિના પ્રતાપે? ગુરુકુળોમાં શું ભણાવતા હતા? વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી? એન્જિનિયરીંગ? હું કોઈ મેકોલેની વકીલાત કરું છું તેવું સમજતા નહિ, કારણ મેકોલેને અંગ્રેજી હકુમત માટે કારકૂન જેઈતા હતા. પણ મેકોલે જેવી તેવી પણ શિક્ષણ વ્યવસ્થા દાખલ કરી તે પહેલાં ભણવા કોણ જતું હતું? પ્રાચીન

ગુરુકુળોમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય સિવાય કોણ ભણવા જતું? એમાં પણ રાજ-ધરાના સિવાયના સામાન્ય ક્ષત્રિયો ભણવા જઈ શકતા ખરા?

* આધુનિક જીવન પદ્ધતિ અપનાવતા લોકો કેટલા? કીટી પાર્ટી, જીમ અને ક્લબોમાં કેટલી માતાઓ જઈને એમના નાના બાળકોનું ધ્યાન નહિ રાખતી હોય? આવું 'ક્રીમ લેયર' ગુજરાતમાં કેટલું છે? કોઈ માધ્યમ વર્ગના માણસને આવું પોસાય ખરું? આપાઓ કેટલા માણસો રાખી શકતાં હશે? એક કામવાળી બાઈ લોકોને પોસાતી નથી. જે આધુનિક જીવનપદ્ધતિથી થતા અતિશય નુકશાન વર્ણવામાં આવે છે એવી આધુનિક જીવન પદ્ધતિ અતિ શ્રીમંત વર્ગ સિવાય કોને પોસાય છે. ધીરુભાઈ અંબાણી તો અતિશય શ્રીમંત હતા. એમના છોકરાઓને એક અઠવાડિયામાં બહારનો નાસ્તો અને સોફ્ટ ડ્રીંક એક વાર જ મળતું. જે બે નાસ્તા કરવા હોય તો પીણું જતું કરવું પડતું. અને બે પીણાં પીવા હોય તો નાસ્તો જતો કરવો પડતો. આ બધું વીકમાં એક જ વાર, રોજ નહિ. આવું કરતા દરેક માબાપને કોણ રોકે છે? ત્યારે આ બંને ભાઈઓ એમના સામ્રાજ્યને ચલાવે નહિ બલકે વધારી રહ્યા છે.

* જેને ભણવું જ છે એને કોઈ બંધન નડતા નથી. ઓલ્ડ ઈઝ ગોલ્ડ કમજોર લોકો કહે છે. નવી વસ્તુનાં ખરાબ પરિણામોમાંથી પસાર થઈ, એમાંથી બોધ લઈ સુધારા કરવાવાળાથી જ જગતનો વિકાસ થાય છે. જે ઓલ્ડ ઈઝ ગોલ્ડ છે એ કદી મટવાનું નથી, અને જે ઓલ્ડ ઈઝ ગોલ્ડ નથી એ કદી ટકવાનું નથી.

(સૌજન્ય : લેખકના 'કુરુક્ષેત્ર' નામક બ્લોગ <http://raolji.com/> માંથી)

૨૧મી ફેબ્રુઆરી માતૃભાષા દિવસ

• ભોળાભાઈ પટેલ

૧૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭, હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર થયું, પણ એ સાથે દેશ ત્રણ ટુકડામાં વહેંચાઈ ગયો. ભારત, પૂર્વ પાકિસ્તાન અને પશ્ચિમ પાકિસ્તાન. પૂર્વ પાકિસ્તાન એ પૂરેપૂરો બાંગ્લાભાષી વિસ્તાર. પશ્ચિમ પાકિસ્તાન પંજાબી, ઉર્દૂ સિંધી ભાષાઓનો વિસ્તાર. પાકિસ્તાને ઉર્દૂને રાજભાષા જાહેર કરી. પછી એ રાજભાષા ઉર્દૂને બાંગ્લાભાષી પૂર્વ પાકિસ્તાન પર પણ ઠોકી બેસાડી. હિન્દુ હોય કે મુસલમાન બાંગ્લાભાષીઓને પોતાની માતૃભાષા માટે પ્રયંડ અનુરાગ હોય.

પૂર્વ પાકિસ્તાન પર જ્યારે ઉર્દૂને આધિપત્ય આપવામાં આવ્યું ત્યારે તેનો ત્યાં સખત વિરોધ થયો, સરઘસો નીકળ્યાં. પાકિસ્તાની સરકારે એ દબાવી દેવા હિંસક માર્ગ અપનાવ્યો અને દુનિયાના ઈતિહાસમાં માતૃભાષા માટે લડતાં લડતાં પહેલીવાર શહીદો થયા. પછી તો ઢાકા અને લાહોર જાણે બે ધરી પર પાકિસ્તાનનું શાસન ચાલવા જતાં એક આંતરિક સંઘર્ષનો ભોગ બન્યું. તેમાં સૌથી મોટું કારણ પૂર્વ પાકિસ્તાનના બાંગ્લાભાષીઓનો કોઈ પણ ભાગે પોતાની માતૃભાષાનું રક્ષણ કરવાનો મરણિયો સંકલ્પ.

માતૃભાષાના રક્ષણને મુદ્દે એક જ રાષ્ટ્રના બે ઉપખંડ વચ્ચે લડાઈ થઈ. પૂર્વ પાકિસ્તાન પર પાકિસ્તાનના લશ્કરી આક્રમણે કેટલા બધા નિર્દોષ નાગરિકોને હણી નાખ્યા. ભારત પૂર્વ પાકિસ્તાનની મુક્તિવાહિની (વાહિની=લશ્કર)ની મદદે ચઢે છે અને પછીની વાત જાણીતી છે - એક અલગ રાષ્ટ્ર રચાય છે - બાંગ્લાદેશ. માત્ર ને માત્ર માતૃભાષાના જતનની ખેવનામાંથી એક દેશ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. ૨૧મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૧ના દિવસે શરૂ થયેલી લડતમાં શહીદીને વરેલા માતૃભાષા પ્રેમીઓની યાદમાં પછી યુનેસ્કોએ ૨૧મી ફેબ્રુઆરીને વિશ્વભરનાં રાષ્ટ્રો માટે 'માતૃભાષા દિવસ' તરીકે ઊજવવાનું જાહેર કર્યું છે.

બે દિવસ પછી ૨૧મી ફેબ્રુઆરી આવશે. માતૃભાષા દિવસ. ત્યારે આપણે માતૃભાષા ગુજરાતીના ગૌરવના જતન માટે કશીક વિચારણા કરીશું ? 'શું શાં પૈસા ચાર'ની સ્થિતિ ગુજરાતીની આજે પણ નથી શું ? કવિ ઉમાશંકરે ભલે માતૃભાષા ગુજરાતીનો મહિમા કરતું કાવ્ય રચ્યું: 'સદા સૌમ્ય શી વૈભવે ઊભારતી / મળી માતૃભાષા મને

ગુજરાતી.' અને કાવ્યમાં અંતિમ પંક્તિ ભલે આપી કે - 'અહો ધન્ય ગાંધી-ગિરા ગુજરાતી' પણ આપણે દ્રઢતાથી એમ કહી શકીએ એવી 'ધન્યતા'નો બોધ માતૃભાષા પરન્વે અનુભવીએ છીએ ?

૧૯૪૭માં દેશ સ્વતંત્ર થયો, ત્યાં સુધી અંગ્રેજી શાસન તળે આપણે સૌ પરમ રાષ્ટ્રવાદી હતા. મારો દેશ, મારી ભાષા, મારી સંસ્કૃતિ અને ઈતિહાસ - પણ સ્વતંત્રતા પછીનાં વર્ષોમાં એ રાષ્ટ્રભાવ ઓસમાતો ગયો છે. સ્વતંત્રતાની લડતનાં વર્ષોમાં રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિન્દી અને માતૃભાષા તરીકે ગુજરાતીના પ્રચાર પ્રસારની પ્રવૃત્તિ ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમોમાંનો એક કાર્યક્રમ હતો. સ્વતંત્રતા પછી ભારત સરકારની ભાષાનીતિ સતત બદલાતી રહી છે.

અંગ્રેજી પંદર વર્ષ સુધી રહેશે, પછી હિન્દી અને દરેક રાજ્યની પોતાની ભાષાઓમાં રાજ્યવહીવટ ચાલશે, શિક્ષણ અપાશે આદિ આશ્વાસનો ઠગારાં નીવડ્યાં. રાજ્યકર્તાઓ અને અભિજાત વર્ગોએ અંગ્રેજીનો મહિમા કર્યે રાખ્યો. પરિણામે આજે વિશાળ જનસમુદાયને વેઠવાનો સમય આવ્યો છે, અને અંગ્રેજી જવાની વાત તો બાજુએ ચક ઊલટું ફરીને 'અંગ્રેજી લાવો' એ દિશામાં વેગથી ફરવા લાગ્યું છે.

અંગ્રેજીને એક ભાષા તરીકે ભણાવવાનો તો વિરોધ હોય નહીં, પરંતુ આજે હવે માતૃભાષાને ભોગે અંગ્રેજીને એક વિષય તરીકે જ નહીં, સમગ્ર શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સ્થાન અપાઈ રહ્યું છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાકાળથી કમશઃ ગુજરાતી માધ્યમ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં માતૃભાષાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં માતૃભાષાને સ્થાન આપવામાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ પહેલ કરી હતી, પછી દેશની ઘણી યુનિવર્સિટીઓમાં તો તે રાજ્યની ભાષાને, કંઈ નહીં તો, અંગ્રેજીના વૈકલ્પિક માધ્યમ તરીકે સ્થાન મળ્યું હતું.

ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીઓમાં તો અંગ્રેજી વિના એસ.એસ.સી. પાસ થયેલાને પણ પ્રવેશ મળતો હતો. હવે ગુજરાત યુનિવર્સિટી અંગ્રેજી માધ્યમ તરફ ઢળી રહી છે. જે યુનિવર્સિટીના ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમમાં પ્રથમ બે વર્ષ સુધી દરેક વિદ્યાર્થીઓમાં ગુજરાતી ફરજિયાત હતું, ત્યાં હવે ગુજરાતીનું નામનિશાન નથી, એટલું જ નહીં નીચે હાયર સેકન્ડરીના ૧૧ અને ૧૨મા ધોરણમાં વિજ્ઞાન પ્રવાહ લેનારને માટે પણ ગુજરાતી ફરજિયાત નથી !

મુંબઈની ઘણી રાષ્ટ્રીયભાવનાના રંગે રંગાયેલી શાળાઓએ ઘણા સમયથી અંગ્રેજી માધ્યમ અપનાવી લીધું છે. ગુજરાતમાં, અમદાવાદમાં ચી. ન. (સી.એન.) વિદ્યાવિહારના વર્તમાન સંચાલકો તેને અંગ્રેજી માધ્યમમાં ફેરવી રહ્યા છે, એ એક શરમજનક ઘટના ગણાય. ગુજરાતી માધ્યમ છતાં

મન અને હૃદય !

• ધ્વનિ ભટ્ટ

શાંત સડકો, શાંત વાતાવરણ,
શાંત ઓરડો અને હું.

બધું જ શાંત ... સિવાય મન!

મન અને હૃદય

કોણ જાણે કેમ

આજ જઈ બેઠાં'તાં સામસામે પાટે!

મન કંઈક બંડ પોકરતું હતું,

પણ હૃદય!

હૃદય તો ક્યાંક અંદરોઅંદર જ શોધવાતું હતું!

હું મૂક બની જોયા કરું, મુંઝાયા કરું ...

ત્યાંથી પસાર થતો સમય

ગૂઢ હાસ્ય સાથે બોલ્યો

'મારી સાથે ચાલવું હોય તો ...'

એ સાંભળી મન,

ખબર નહીં કેમ,

જાણે વિજયીહાસ્ય કરી ઉઠ્યું!

અને હૃદય

બસ આબું બની જોતું જ રહ્યું

e.mail : dhwanibhatt1212@gmail.com

ચી. ન. વિદ્યાવિહારના છાત્રો સૌથી ઉત્તમ પરિણામ લાવતા રહ્યા છે, રાજ્યના પ્રથમ પંદર વિદ્યાર્થીઓમાં સૌથી વધારે ચી.ન. વિદ્યાવિહારના હોય - તો હવે ઝીણાભાઈ દેસાઈ 'સ્નેહરશ્મિ'ની એ શાળા પણ હવે અંગ્રેજી માધ્યમની થશે. ચી.ન. વિદ્યાવિહારને પગલે હવે બીજી આવી પ્રસિદ્ધ શાળાઓ પણ જશે.

બીજી તરફ અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓ શહેરોમાં જ નહીં, દૂરદરાજના કસબાઓમાં દિનપ્રતિદિન ખૂલતી જાય છે અને ગામડામાંથી પણ પીળી બસોમાં ભરાઈને એકડિયાથી માંડીને ઉપરના ધોરણના છાત્રો આવી શાળાઓમાં ઠલવાયે જાય છે, જ્યાં અંગ્રેજી સામાન્યતઃ ખોટી રીતે ભણાવાય છે. છાત્ર ગુજરાતી તો ભણતો નથી, અંગ્રેજી પણ સરખું ભણતો નથી. એક નવી 'બ્રીડ' (જાતિ) છાત્રોની તૈયાર થતી જાય છે.

બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય શુદ્ર - એમ આપણી વર્ણપ્રથા ખૂબ વખોડાયેલી ઉચ્ચનીચના ભિદ દાખવતી પ્રથા છે. હવે આ ચતુર્વર્ણથી જુદી બે વર્ણની પ્રજા આવશે. (૧) અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણેલી - એ હશે પુરાણી બ્રાહ્મણવર્ણ અને (૨) અંગ્રેજી સિવાયના - માતૃભાષાના માધ્યમમાં ભણેલી - એ બધી જ શુદ્ર વર્ણની કોટિમાં ગણાશે - એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ રહી છે. માતૃભાષામાં ભણતા છાત્રો હીનચંચિના ભોગ બનતા જેવા મળે છે. સ્વતંત્ર ભારતની આ કેવી અવસ્થા ?

એક સમયે કંપની સરકારની શિક્ષણનીતિનો ખરીતો તૈયાર મકોલેએ અંગ્રેજી માધ્યમને અનુરોધ કરી, એક એવી પ્રજા તૈયાર કરવાનો મનસુબો સેવ્યો હતો કે જે માત્ર રંગે જ ઘઉંવણી (બ્રાઉન) હોય, બાકી બધી રીતે 'સાહેબો'ની જેમ વિચારતી થાય. આ સંસ્થાનવાદી અભિગ્રહો આજે આપણા કેળવણીકારો અને સરકાર પોતે થઈને પોતા પર રાજીખુશીથી આગ્રહપૂર્વક લાદી રહી છે. એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે અંગ્રેજી લગભગ પૂતનાની જેમ છે, જે દૂધ પણ પીવાડાવે છે, પણ જ્યાં ઝેર લગાડેલું છે.

અંગ્રેજી ઘણી ભાષાઓને ગળી ગઈ છે, શું તે બધી માતૃભાષાઓને પણ કમશઃ ગળી જશે ? ભારતના કેટલાક પછાત ગણાતા વિસ્તારોમાં હવે અંગ્રેજીદેવીનાં મંદિરોની સ્થાપના થઈ છે. આગળ વધવા માટે એ દેવીની કૃપાની જરૂર છે. ફરી એ વાત કહું છું કે, અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણની જરૂર છે જ અને તે પણ સારી રીતના શિક્ષણની, પણ અંગ્રેજી માધ્યમની નહીં, કંઈ નહીં તો ય પ્રાથમિક કક્ષાઓમાં તો હરગીજ નહીં. ત્યાં તો દરેક શિશુને પોતાની માતૃભાષામાં ભણવાનો અધિકાર મળવો જોઈએ. માતૃભાષા દિવસ નિમિત્તે આ માતૃભાષાનો મહિમા કરવાની દિશામાં જાગૃત નાગરિકોએ અગ્રેસર થવું જોઈએ અને સરકારે પણ પોતાની ભાષાવિષયક નીતિ જાહેર કરવી જોઈએ, કે પછી માતૃભાષા માટે શહીદો તૈયાર કરવા પડશે ?

(સદ્ભાગ્ય : લેખકની 'સાહિત્ય વિશેષ' કટાર, "દિવ્ય ભાસ્કર Sunday", 19 ફેબ્રુઆરી 2012)

"ઓપિનિયન"/ Opinion

માતા, માતૃભૂમિ અને માતૃભાષા વિના માણસ અનાથ ગણાય

• ગુણવંત શાહ

છ કરોડ ગુજરાતીઓ એક પ્રશ્ન પર વિચાર કરશે ? પાળેલા કૂતરા સાથે માણસ અંગ્રેજીમાં વાત કરે તેનું કોઈ વાજબી કારણ ખરું ? વાત માનીએ તેટલી નાની નથી. જે આપણા પર અંગ્રેજીને બદલે ફ્રેન્ચ પ્રજાનું શાસન હોત, તો

આપણે કૂતરા સાથે ફ્રેન્ચ ભાષામાં વાત કરી હોત ! જે આપણે બ્રિટનને બદલે જર્મનીના ગુલામ હોત, તો આપણે કૂતરા સાથે જર્મન ભાષામાં વાત કરી હોત ! જે આજે પણ મોગલોનું જ શાસન ચાલુ હોત, તો આપણે આપણા પ્રિય કૂતરા સાથે ઉર્દૂમાં વાત કરી હોત ! કૂતરો ગુલામ છે અને કૂતરાનો માલિક પણ પોતાની માનસિકતાને કારણે ગુલામ જ ગણાય. આપણે હજી 'કોલોનિયલ માર્શન્ડ' ધરાવનારી પ્રજા છીએ. હજી ગોરી ચામડી આપણને આકર્ષે છે. ઈસરોના પ્રોજેક્ટને 'અંતરિક્ષ' માટે અંગ્રેજીમાં (Antrix) ઉચ્ચાર થાય એ શું બતાવે છે ? જેની માતા મરી ગઈ હોય તેવા બાળકની લોકો દયા ખાય છે. માતૃભૂમિ છોડીને ભાગી છૂટેલા નિરાશ્રિત લોકોને આંતરરાષ્ટ્રીય સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે. માતૃભૂમિમાં રહીને મોટા થયેલા, પરંતુ પોતાની માતૃભાષા ન સમજનારા માણસની દયા કોઈ ખાતું નથી. કારણ શું ? કારણ એ જ કે માતૃભાષા ન આવડે એવી પરિસ્થિતિ પણ ફેશનમાં ખપે છે. આવી ગુલામ માનસિકતાને દૂર કરવાના નમ્ર પ્રયાસ રૂપે ૨૦૧૦ની ત્રીસમી જાન્યુઆરીને દિવસે નરસિંહ મહેતાની જન્મભૂમિ જૂનાગઢથી તે વીર નર્મદની જન્મભૂમિ સુરત સુધીની માતૃભાષા વંદનાયાત્રા (નરસિંહથી નર્મદ)નું આયોજન થયું હતું. લોકોનો અઢળક ઉમળકો યાત્રાને પ્રાપ્ત થયો હતો.

વંદનાયાત્રા આયોજન માટે જ્યારે (મોતીભાઈ પટેલ, ભદ્રાવુ વઘરાજાની, પુરુષોત્તમ જી. પટેલ અને ઉષા ઉપાધ્યાય સાથે) પ્રારંભિક ચર્ચા ચાલી પછી જાહેરાત થઈ કે તરત આઈસલેન્ડ જેવા નાનકડા દેશમાંથી એક ગુજરાતી ભાઈનો ફોન મારા પર આવ્યો હતો. લંડન, પેરિસ કે ફ્રેન્કફર્ટથી કેનેડા કે અમેરિકા બાજુ જતા વિમાનમાંથી એક નાનો ટાપુ નજરે પડે છે. આઈસલેન્ડ જેવા એ નાના દેશની વસ્તી ૩ લાખ અને ૧૮ લજરની છે. માનશો ? એ

સાર્વભોમ દેશ કરતાં તો ગુજરાતના વલસાડ જિલ્લાની વસ્તી (૧૭ લાખ) અનેક ગણી વધારે છે. એ ગુજરાતી ભાઈએ ત્યાંના નાગરિક તરીકે થોડાક ગૌરવ સાથે કહ્યું : 'અમારા દેશમાં અમારી માતૃભાષા આઈસલેન્ડક જ શિક્ષણનું માધ્યમ છે.' પ્રજાને જ્યારે ગુલામી સદી જાય ત્યારે એની શરમાઈ મરવાની શક્તિ પણ ક્ષીણ થાય છે. કોઈ જશભાઈ પટેલ અંગ્રેજી માધ્યમની નિશાળ નફા માટે શરૂ કરે ત્યારે ડિવાઈન ચાઈલ્ડ સ્કૂલ કે હોલી ચાઈલ્ડ સ્કૂલ જેવાં નામો રાખે છે. ગુલામ કૂતરાનો માલિક પણ ગુલામ !

આપણી ગુલામી આપણને ન ખૂંચી, પરંતુ અંગ્રેજી કવિ કિટ્સને ખૂબ ખૂંચી. એણે કહ્યું :

શિક્ષણનું અંગ્રેજી માધ્યમ

એ ભારત પરની બ્રિટનની

મોટામાં મોટી બૂરાઈ હતી.

એણે ગૌરવવંત પ્રજાને

રંગલા-જાંગલા જેવી

આત્મગૌરવવિહોણી બનાવી દીધી.

શું અંગ્રેજી માધ્યમનો વિરોધ એ અંગ્રેજીનો વિરોધ છે ? માતૃભાષા વંદનાયાત્રા રાજકોટ પહોંચી અને યાદગાર સભા પૂરી થઈ. હોલની બહાર આવ્યો ત્યારે મારી સામે દેખાવો થયા. એક ઉમરલાયક વડીલ કોધે ભરાઈને મને કહી રહ્યા હતા : 'અંગ્રેજી ભાષાના સજકો જેવી ક્ષમતા તમે ગુજરાતી સાહિત્યકારો બતાવી તો જુઓ !' એ ભાઈએ માની જ લીધું કે અમારી યાત્રા અંગ્રેજીના વિરોધમાં હતી. એમની વાતમાં થોડુંક સત્ય હશે, પરંતુ મારી નમ્ર માન્યતા પ્રમાણે કલાપીની કવિતા 'ગ્રામમાતા' કોઈ પણ ભાષાની કવિતા સામે ગૌરવભેર ધરી શકાય તેવી છે. પશ્ચિમના દેશોમાં પણ મેઘાણી ઝટ જડતા નથી. કવિ કિટ્સની વાત સાચી છે કે આપણી પ્રજા 'આત્મગૌરવવિહોણી' બની ગઈ છે. જરા તો વિચારો ! બ્રિટન, ફ્રાન્સ કે ઈટલીની વસ્તી ૬ કરોડથી થોડીક જ વધારે છે. જે ૬ કરોડ જેટલા ફ્રેન્ચ લોકો પોતાની માતૃભાષામાં શિક્ષણ લઈ શકે અને રાજ્યકારભાર ચલાવી શકે તો ગુજરાતના લોકોને એ અધિકાર કેમ ન મળે ? કોર્ટની ભાષા અંગ્રેજી શા માટે ? જે માણસ માતા, માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાથી વિખૂટો પડી જાય તે 'અનાથ' ગણાય અને તેથી દયનીય ગણાય. માતૃભાષા વંદનાયાત્રા કાઢવી પડી એ એક શરમજનક ગણાય. એવી યાત્રા રશિયામાં, ચીનમાં, યુરોપમાં, જાપાનમાં કે કોરિયામાં કેમ કાઢવી ન પડી ? ગુજરાતી ભાષા કાલે ઊઠીને મૃત્યુ પામે તો તે માટે શ્રીમાન દુર્બોધચંદ્ર કિલ્લશંકર અઘરાવાલા નામના વિદ્વાનની જવાબદારી ઓછી નહીં હોય. એમને અસરજ ગુજરાતી પ્રિય છે.

હવે એક ચોકાવનારી વાત કરવી છે. ગુલામી માનસિકતા ધરાવનારી પ્રજાની શરમાઈ મરવાની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, પરંતુ ચોંકી ઊઠવાની શક્તિ ક્ષીણ નથી થતી. એક આંતરરાષ્ટ્રીય અભ્યાસ (PISA)માં બે તારણો ચોકાવનારાં જણાયાં.

૧. પાંચમા ધોરણના ૪૮.૨ ટકા જેટલા જ વિદ્યાર્થીઓ ધોરણ બીજાનું પાઠ્યપુસ્તક વાંચી શકે છે.

૨. ત્રીજા ધોરણના ૨૯.૯ ટકા જેટલા જ વિદ્યાર્થીઓ સાદી બાદબાકી કરી શકે છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષ દરમિયાન 'સર્વ શિક્ષા અભિયાન' હેઠળ ભારત સરકારે એક લાખ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો છે અને રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન (RTE) માટે નક્કર પ્રયાસો પણ કર્યા છે. તો પછી આવું કેમ બન્યું ? સ્વામીનાથન અંકલેશ્વરિયા ઐયર ("ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા", ૨૯-૧-૨૦૧૨નો અભિપ્રાય સેવે છે કે પ્રાઈવેટ સ્કૂલોમાં જે આરંધડ અંગ્રેજી ભણાવાય છે તે પણ આવા ધબડકા માટે જવાબદાર હોઈ શકે છે.

લેખક કહે છે કે : ઉત્તર ભારતના હિન્દી પટ્ટામાં મા-બાપને અંગ્રેજી માધ્યમની પ્રાઈવેટ સ્કૂલોમાં સંતાનોને મોકલવાનું ધેલું લાગ્યું છે. પરિણામે સેંટ કોન્વેન્ટ સ્કૂલ અને પોપટલાલ કોન્વેન્ટ સ્કૂલ જેવાં નામો હેઠળ ચાલતી નિશાળો શરૂ થઈ છે. એ નિશાળોમાં અંગ્રેજીમાં અપાતું શિક્ષણ કેવું ? અભ્યાસમાં જે ઊંચ દેશોનો સમાવેશ થયો હતો તેમાં ભારતનો નંબર ૭૨મો હતો. આવું કેમ બન્યું ? પારકી ભાષામાં ભણનારા બાળકની શક્તિ એ ભાષા સમજવામાં વપરાઈ જાય છે તેથી સમજણમાં ગોબો પડે છે. આ બાબત ઊંડું સંશોધન માગે છે.

ગુજરાતી ભાષાનું કોઈ ભવિષ્ય ખરું ? જે આજથી ન ચેતીએ તો એનું મૃત્યુ નક્કી જાણવું. દુનિયાની ભાષાઓ જે ઝડપે મરી રહી છે તે જોતાં ગુજરાતી ભાષાનું ભવિષ્ય ઊજળું નથી. પરચીસ વર્ષ પછી આપણી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન નિશાળના કોઈ વર્ગખંડમાં મળશે. સભામાં માંડ પાંચ યુવાનો હશે અને બાકીના વૃદ્ધો હશે ! આ વાતમાં અતિશયોક્તિ લાગી ? તો એક કામ કરો. કોઈ ગુજરાતી કવિ, વાર્તાકાર, નિબંધકાર કે વિવેચકને ત્યાં પહોંચી જઈને એનાં સંતાનોનાં સંતાનોને મળજો. એ નાનડિયાને દાદાની રચેલી કવિતા કે વાર્તાની જાણ નહીં હોય. એને મેઘાણી, કલાપી, ઉમાશંકર, સુન્દરમ્, ચંદ્રકાંત શેઠ, ઉશનસ્ક કે જયંત પાઠકના નામની પણ ખબર નહીં હોય.

હે ગુજરાતી સજ્જનો ! વીર નર્મદે ગુજરાતી ભાષાને 'દેશાભિમાન' શબ્દ આપ્યો હતો. આજે એ જ રીતે 'ભાષાભિમાન' શબ્દ પ્રયોજવાની જરૂર છે. બંગાળી પ્રજા પાસેથી એ શીખવા મળે તેવું બાંગ્લાદેશની મુસ્લિમ પ્રજાએ પણ બતાવી આપ્યું હતું. ફરી ફરીને કહેવું છે કે ગુજરાતી માધ્યમનો આગ્રહ રાખવામાં ક્યાં ય અંગ્રેજીનો વિરોધ નથી. નવી પેઢીને અંગ્રેજી વિના નહીં ચાલે. ઉત્તર બુનિયાદી નિશાળોમાં પણ વિષય તરીકે અંગ્રેજીનું ઉત્તમ શિક્ષણ મળવું જોઈએ. માતૃભાષા જ શિક્ષણનું માધ્યમ હોય એવો યુસ્ત આગ્રહ રાખનાર મહાત્મા ગાંધીનું અંગ્રેજી ગદ્ય ઉત્તમ હતું. બંધી વાત સાચી પણ હવે કરવાનું શું ? ત્રણ બાબતો જરૂર છે :

૧. ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓમાં ઉત્તમ અંગ્રેજી ભણાવાય તેવી વ્યવસ્થા થાય.

૨. અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓમાં ઉત્તમ ગુજરાતી ભણાવાય તેવી વ્યવસ્થા થાય.

૩. ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી દુર્બોધ લખાણોની બાદબાકી થાય. બાળકોને રસ ન પડે તેવું પાઠ્યપુસ્તક ભાષા પ્રત્યે જબરો આણગમો પેદા કરતું હોય છે.

છેલ્લી વાત. માતૃભાષા વંદનાયાત્રાથી ફલશ્રુતિ શું ? એ જ કે યાત્રા પછી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં શરૂ થયેલા માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્રમાં ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણી અંગે જે વર્ગોચાલી રહ્યા છે તેમાં થોડાક સંનિષ્ઠ સાહિત્યકારો પોતાની મૂલ્યવાન સેવા આપી રહ્યા છે. એમને યુનેસ્કોના શિક્ષણવિદ્ સ્વીન્ડર દવેનું માર્ગદર્શન મળે છે.

હું જન્મી ત્યારે - • ઉષા ઉપાધ્યાય

હું જન્મી ત્યારે છઠ્ઠીના દિવસે નાનીમાએ ત્રાંબાની તરભાણી દીવા પર ધરી હોંશે હોંશે કાજળ પાડી મારી આંખમાં આંજી હતું. હજુ ગયા વરસે જ મારી દીકરીને ત્યાં દીકરી જન્મી ત્યારે મેં પણ છઠ્ઠીના દિવસે હોંશભેર કાજળ પાડી મારી દોહિત્રીની સ્વપ્નભરી આંખોમાં આંજી હતું આજે આ ઢળતી સાંજે આગજનીમાં બળીને કાળામેશ થઈ ગયેલાં મારાં શહેરનાં મકાનોને જોતાં થાય છે કોની છઠ્ઠી માટે પડાઈ હશે આટલી બધી મેશ ?

સુખ અને સંતાપની ઘડીઓને એક સાથે મૂકવી સહેલી નથી. આગ લાગે અને બધું બળીને ભસ્મ થઈ જાય ત્યારે માત્ર અને માત્ર વિષાદયોગ ફરી વળે. ઉષા ઉપાધ્યાયના આ ગદ્યકાવ્યમાં પણ ભરપૂર વિષાદ છે પણ આવા ઘેરા શોકને જેની સાથે સરખાવ્યો છે એ કોઈ સ્ત્રીને જ આવી શકે એવી કલ્પના છે.

બાળકના જન્મ પછી છઠ્ઠીના દિવસે એને નવડાવી, નવું ઝબવું પહેરાવી, ત્રાંબાના વાસણને ચોખ્ખા ધીના દીવા પર ધરી એમાં થયેલી મેશ બાળકની આંખમાં આંજી એને પારણામાં સુવડાવી દેવામાં આવે અને એની બાજુમાં કંકુ છાંટેલો કોરો કાગળ અને લેખણ મૂકવામાં આવે. આ કાગળ પર વિધાતા રાત્રે લેખ લખવા આવશે એમ મનાય છે. બાળકની આંખમાં અંજતી મેશનો હેતુ, આમ તો આંખોનું તેજ વધારવાનો હોય છે.

પાઘડીનો વળ છેડે

ઓ રે ઓ ! ગાંડી ગુજરાત !
આગે લાત, પીછે બાત,
અપનાવંતી અજબ મુજ માત !
ક્ષમા તણી મૂતિ સાક્ષાત!
રાણી બની, મુગલાણી બની,
બની મરાઠણ અને
હાલ તુર્ત અંગ્રેજાણી બની તું
પવન પ્રમાણે પીક ધરે !
ઓ રે ઓ ! ગાંડી ગુજરાત !

- નવલરામ જે. ત્રિવેદી

(સદ્ભાગ્ય : લેખકની 'વિચારોના વૃંદાવનમાં' કટાર, "દિવ્ય ભાસ્કર Sunday", 19 ફેબ્રુઆરી 2012)

અહીં મેશનો સંદર્ભે જરા જુદી રીતે આલેખાયો છે. આગમાં બળેલા મકાનોની કાળાશ જોઈને કવયિત્રીને બાળકની છઠ્ઠી યાદ આવે છે. પોતાના જન્મ વખતે આ પરંપરા જળવાઈ જ હોય અને પોતે પણ દીકરીને ત્યાં દીકરી આવી ત્યારે પૂરા ભાવથી સ્વપ્નભરી આંખમાં મેશ આંજી હતી. પણ આ તો રિવાજ થયો, પરંપરા થઈ. દરેક બાળજન્મ વખતે થાય છે એ જ થયું. કવિતામાં આ વાત છે પણ આ મુદ્દો નથી.

મુદ્દો છે આગમાં બળી-ઝળી ગયેલાં કાળામેશ થઈ ગયેલા ઘરોને જોઈને જાગેલી સંવેદનાનો. ઘરની અંદર રહેનારાં બચી ગયાં હોય તો પણ, જેનાં પોતાનાં આ ઘર છે એમના માટે આ કેટલી ભયંકર દુર્ઘટના છે. ઘર એમાં રહેનારાઓનું સ્વજન હોય છે, હાશ હોય છે, હૂંફ હોય છે. એને બળતું જોવા જેવી બીજી કપરી પીડા કઈ ? અજાણ્યું માનવી પણ આ જોઈને કમકમાટી અનુભવે ત્યારે સ્ત્રી માટે, ઘર સાથે એક વિશેષ અનુબંધ ધરાવતી સ્ત્રી માટે આવું દૃશ્ય વધારે પીડાકારી બની રહે અને કવયિત્રી કલ્પી ઊઠે છે કે કોની છઠ્ઠી માટે પડાઈ હશે આ મેશ ?

હરખ-ઉદ્ઘાસની પરંપરાને બળેલાં ઘર સાથે જોડવાની વાત કવયિત્રીની કલ્પનાના દોરની ઝાંખી જરૂર આપે છે તો બીજી બાજુ ભાવકને એક ધ્રુજારીભર્યું આશ્ચર્ય પણ આપી જાય છે. છઠ્ઠીનો દિવસ અને બાળકની આંખમાં આંજવા માટે પડાતી મેશ, જીવનને એક નવા મુકામ તરફ દોરી જાય છે, ઉદ્ઘાસ તરફ દોરી જાય છે. બળેલા મકાનો ફરતે લપેટાયેલી મેશ દ્વારા કુદરત કઈ નવી દુનિયા તરફ આંગળી ચીંધે છે ? આ વિનાશ પાછળ નવસર્જનનો નિર્દેશ છે ? સામાન્ય રીતે ભૂકંપ, પૂર, વાવાઝોડાં જેવી કુદરતી હોનારતો પાછળ કંઈક આવાં અર્થઘટનો થતાં હોય છે. કવયિત્રીની રચનામાં આવો અહેસાસ મળે છે ત્યારે સવાલ એ પણ ઊઠે છે કે આ તો માનવીના સ્વાર્થનું પરિણામ છે. આ કાળી કરણી કાળા માથાના માનવીની છે, આ કાળાશ કશુંયે સર્જી શકે ખરી ?

- લતા હિરાણી

<http://readsetu.wordpress.com/2012/02/14/હું-જન્મી-ત્યારે/#comment-1638>

દાચકાઓનો સાથ છૂટ્યો!

• રાધેશ્યામ દૂબે

(અતુલ સવાણીની સ્મૃતિ)

લગભગ સાઠ વર્ષ પહેલાં ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું હેડ ક્વાર્ટર મુંબઈથી દિલ્લી લાવવામાં આવ્યું. પાર્ટીના પ્રકાશન ગૃહ, પિપલ્સ પબ્લિશિંગ હાઉસ(પી.પી.એચ.)ને પણ દિલ્લી લાવવાની તૈયારીઓ જોરશોરથી ચાલતી હતી. આના માટે બે કાર્યક્ષમ કોમરેડ અતુલ સવાણી અને મદન બકાયાને દિલ્લી મોકલવામાં આવ્યા. એમણે ઈવિન રોડ (જે હવે બાબા ખડકસિંહ માર્ગ તરીકે ઓળખાય છે) પર 'દિલ્લી બુક ડીપો'ના નામે એક બુક-શોપ શરૂ કરી દીધી. બુક શોપ મદનભાઈ ચલાવતા અને પ્રકાશનગૃહને જમાવવાની બધી જવાબદારી અતુલની હતી. પછી પી.પી.એચ.નો શોરૂમ કોનોટ પ્લેસમાં મરીના પાસે શરૂ થયો, અને થોડા વખતે તો રાની ઝાંસી રોડ પર ઝંડેવાલામાં પ્રકાશનગૃહની પોતાની બિલ્ડિંગ પણ ઊભી થઈ ગઈ.

એ દિવસોમાં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું કામકાજ અસફ અલી રોડ પરથી ચાલતું હતું. દિલ્લી ગેટથી અજમેરી ગેટ તરફ જાઓ, ત્યાં વીસ-પચીસ ડગલાં પછી 'પાલ મેન્શન' આવતું હતું, એમાં પાર્ટીનું હેડ ક્વાર્ટર હતું. એની પાસે જ ખત્રા બિલ્ડિંગમાં 'જનયુગ' અને 'નયા ઝમાના'ના કોમરેડો રહેતા અને કામ કરતા. થોડે આગળ, ડિવાઈટ સિનેમાઘર પછી, તુર્કમાન ગેટની પાછળ, અતુલ સવાણી અને મુનીશ નારાયણ સક્સેનાએ એક ઘરનો એક માળ ભાડે રાખ્યો હતો. મજેદાર વાત એ છે કે રહેણી કરાણી અને રંગબંગ જોઈને આડોશીપાડોશીઓ અતુલને હિન્દુ અને મુનીશને મુસલમાન માનતા હતા! હતું ઊલટું. અતુલનું મૂળ નામ રહેમત-ઉલ્લાહ કરીમ વાલજી હતું. ઘણાખરા કોમરેડોને એની ખબર પણ નહોતી, અને જેમને ખબર હતી તેઓ પણ ભૂલી ગયા હતા.

હું થોડાં વર્ષો પહેલાં, ૧૯૪૫ના અંતમાં, અતુલને મળ્યો હતો. એ વખતે એ વીસ વર્ષના યુવાન હતા, અને હું બાવીસનો. રાજકોટનાં વિરોધ આંદોલનમાં દીક્ષા લીધા પછી એ મુંબઈ આવી ગયા હતા. આંખોમાં ક્રાન્તિકારી સપનાં હતાં, મનમાં ઉત્સાહનાં મોજાં ઊછળતાં હતાં અને શરીરનું અંગેઅંગ સ્ફુર્તિથી થનગનતું હતું. માર્કસવાદી વિચારધારાનું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને વિચારતા હતા કે જ્યાં પણ તીર મારશું ત્યાંથી જળધારા ફૂટેશે અને શરશ્યા પર સૂતેલા મજૂરો અને ખેડૂતોની તરસ મટવાનું શરૂ થઈ જશે. મુંબઈમાં પણ અતુલનું કામ તો પી.પી.એચ.માં હતું, પણ એ પ્રકાશનોનાં વેચાણ અને વિતરણ વિભાગમાં ઉપ-મેનેજર હતા. એ વખતે આર. કે. બિલ્ડિંગમાં રહેતા હતા અને કામ કરતા હતા. એ બિલ્ડિંગ પાર્ટી હેડક્વાર્ટરની નજીક જ ખેતવાડી મેઈન રોડ પર હતી. બધાનું જમવાનું પી.એચ.કૂ. (પાર્ટી હેડ ક્વાર્ટર્સ)માં થતું. રાતનું જમવાનું સાંજે છ અને સાત વર્યે થઈ જતું, અને તે પછી કોમરેડ મરજીના માલિક હતા. હું ચોપાટી તરફ નીકળી જતો અને ત્યાંથી મરીન ડ્રાઈવ પર ચાલતાં નરીમાન પોઈન્ટ સુધી જતો. અતુલ એકલા હોય તો મને એમનો સાથ મળી જતો. રસ્તામાં હજાર જાતની વાતો થતી. અમે કલ્પનાઓના ઘોડા દોડાવતા. સિનેમા-હોલમાં કોઈ સારી ફિલ્મ હોય તો અમે બે-આનાની ટિકિટ લઈને બેસી જતા.

દેશવ્યાપી રેલ હડતાળ માટે ૧૯૪૯ની નવમી માર્ચ નક્કી થઈ હતી, પરંતુ એ દિવસે સાવ જ સોપો પડી ગયો. અમે લોકો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. પછી પાર્ટીના નેતાઓને એક પછી એક, સુધારવાદી ઠરાવવાનો દોર શરૂ થયો અને એમની સામે શિસ્તભંગનાં પગલાં લેવાવા લાગ્યાં. એક વાર સાંજે ફરતા હતા

ત્યારે અતુલે ટીકા કરી કે 'કોઈનો વિશ્વાસ કરી શકાય એવું છે, ખરું?' આમ છતાં કામમાં, એમની નિષ્ઠામાં કંઈ જ ફેર ન પડ્યો. એ દિવસોમાં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી લગભગ ગેરકાનૂની પાર્ટી જેવી હતી.

વિશ્વાસુ કોમરેડ હોવાને કારણે અતુલ પાર્ટીના દસ્તાવેજો વગેરે ગુપ્ત રીતે બીજા પ્રાંતોમાં લઈ જતા.

પાર્ટીના નેતાઓની દુઃસાહસી અને સંકુચિત નીતિઓને કારણે કોમરેડોના મનમાં શંકાઓ પેદા થાય એ સ્વાભાવિક હતું. એવામાં, આંતરરાષ્ટ્રીય કમ્યુનિસ્ટ આંદોલનના મુખપત્રે પણ હિન્દુસ્તાની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની ટીકા કરી.

બસ, જાણે બંધ જ ફાટ્યો. કોમરેડોનાં રચેકશનો અલગ હતાં - અતુલનાં અને મારાં પણ. નવા કાર્યક્રમ અને નવી કાર્યનીતિ બાબતમાં સર્વસંમતિ થયા પછી, પાર્ટીનું જીવન ફરી પાટે ચડ્યું, અને એ વખતે પાર્ટીના હેડ ક્વાર્ટરને આઝાદી પછી દેશની તમામ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્ર, દિલ્લીમાં ખસેડવાનો નિર્ણય થયો. દિલ્લીમાં અતુલે પી.પી.એચ.નો કારોબાર જમાવવાનું કામ પૂરું કર્યું અને તે પછી સોવિયેત સંઘના ઈન્ફર્મેશન સેન્ટરમાં કામ કરવા લાગ્યા. તે પછી એ

કુદ્દસિયા અને અતુલ સવાણી

મોસ્કો જવા તૈયાર થઈ ગયા.

એમનું મોસ્કોમાં કામ સોવિયેત સંઘના સાહિત્ય અને ઈતિહાસ અને

રાજકીય વિચારધારા વિશેનાં પુસ્તકોના ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાનું હતું. બીજી ઘણી બાબતોમાં પણ એમને રસ હતો. મોસ્કોમાં અમારો 'હિન્દુસ્તાની સમાજ' હતો. વારતહેવારે કાર્યક્રમો યોજાતા અને કોઈ નવા સભ્યો આવે કે જૂના ભારત પાછા જાય ત્યારે એમના માનમાં કાર્યક્રમો પણ ગોઠવાતા. પરંતુ, મૂળ તો રાજકીય સ્થિતિ પર વિચારોની આપ-લે થતી. એક વાર અતુલ એના જનરલ સેક્રેટરી પણ બન્યા. એ જ અરસામાં ઈન્દિરા ગાંધીની ઈમરજન્સીને જનતાએ જાકારો આપી દીધો હતો, ઈન્દિરા ગાંધીની પોતાની પણ સમ્મુદ્ધ હાર થઈ, જનતા પાર્ટીની સરકાર બની અને મોરારજી દેસાઈ વડાપ્રધાન બન્યા. તેઓ મોસ્કો આવ્યા ત્યારે એક મોટી મિટિંગ યોજાઈ. 'હિન્દુસ્તાની સમાજ'ના જનરલ સેક્રેટરી તરીકે અતુલ એમનું સ્વાગત કરવા માટે મંચ પર પહોંચ્યા, પણ મોરારજી ટોણો માર્ચા વિના ન રહી શક્યા. મને યાદ છે કે મોરારજી દેસાઈની કડવી નજર આ ગુજરાતી પર કેટલીક ક્ષણો સુધી ખોડાયેલી જ રહી.

ચર્ચાઓ અને દલીલોનો અતુલને જબરો શોખ હતો. અતુલે રસ ન લીધો હોય એવો કોઈ વિષય નહોતો. એ બીજાની વાત કાન દઈને સાંભળતા અને પછી એની દલીલો કેમ તોડવી તેની ગૂંથાણીમાં પડી જતા. એમનું ભાયું અનેક તર્કોનાં તીરથી ભરેલું રહેતું. પરંતુ, આ તીરો પણ કારગત ન નીવડે તો સામાની બોબડી બંધ કરાવવા માટે અતુલ ગણાનું જોર વાપરતાં પણ અચકાતા નહીં. આ સ્થિતિનો સામનો મારે પણ, કોણ જાણે, કેટલીયે વાર કરવો પડ્યો છે! આમ છતાં, સાચી વાત એ કે જ્યાં સુધી અમે જોરશોરથી દલીલો ન કરતા અને એકબીજાની વાત કાપતા નહીં, ત્યાં સુધી અમને ખાધેલું પચતું નહીં!

અમે કમ્યુનિસ્ટ આંદોલનની ભરતી જોઈ હતી અને પછી તૂટકૂટ અને પતનના પણ સાક્ષી બન્યા - દુનિયામાં અને આપણા દેશમાં પણ. અમે જેને દુનિયામાં અને આપણા દેશમાં સૌનું ભવિષ્ય માન્યું હતું, તે સોવિયેત સંઘનો વિલય થઈ ગયો. જેને અમે મૂડીવાદી વ્યવસ્થાનો વિકલ્પ માનતા હતા, એ

રાધેશ્યામ દૂબે

સમાજવાદ પર કાળાં વાદળો મંડરાવા લાગ્યાં. જ્યાં જૂઓ ત્યાં - આપણા દેશમાં પણ - મૂડીવાદી વ્યવસ્થાનું દમન, શોષણ અને એના અત્યાચારો એક શિરસ્તા જેમ ચાલુ છે. આપણા દેશના કમ્યૂનિસ્ટ આંદોલનમાં પણ વળી સંકુચિત વલણોએ જોર પકડ્યું અને જાણે એ આત્મહત્યા કરવા આતુર હોય એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ છે. હવે મુંબઈવાળું વાતાવરણ નહોતું હવે તો જેટલી જીભ એટલા મત હતા. અતુલ ક્યારેક અકળાઈ જતા તો ક્યારેક ફતવો જાહેર કરી દેતા.

દસેક વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાં મુસલમાનોનો જનસંહાર થયો ત્યારે અતુલનું હૃદય કાંપી ઊઠ્યું. મેં 'કાતિલોં કી જમાત' એ શીર્ષક હેઠળ એક લેખ લખ્યો. તેમાં નરેન્દ્ર મોદીને બીજા જુલમગારોની કતારમાં મૂક્યા, તો અતુલે વાંધો લીધો. એમનું કહેવું હતું કે મોદીની સરખામણીમાં બીજા જલ્લાદો તો વામણા હતા! દેશના રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનમાં સાંપ્રદાયિક હિન્દુત્વવાદી તાકાત વધારે મજબૂત બની અને સફળ થવા લાગી તેની અતુલને બહુ ચિંતા હતી. આ સ્થિતિમાં કોંગ્રેસને અછૂત માનવી એને અક્કલ ગિરવે મૂકવા જેવું એ માનતા હતા. અતુલ કમ્યૂનિસ્ટ નેતા, સ્વ. પી.સી. જોશીની 'લાઈન'ના સમર્થક હતા. એ કહેતા કે પ્રત્યાઘાતી, પરંપરાવાદી અને સાંપ્રદાયિક બળો સામે સંઘર્ષ કરવો હોય તો બીજાં બધાં લોકશાહીવાદી અને બિનસાંપ્રદાયિક બળોને રાષ્ટ્રીય મોશ્યો બનાવવાની જોશીની નીતિઓ પર ચાલીને જ દેશની આમજનતાના જીવનમાં સુધારો કરી શકાય અને દેશને પ્રગતિના પંથે લઈ જઈ શકાય.

એમની નજરમાં આ દેશના નાગરિક હોવું એટલે ધર્મ, જાતિ, પ્રદેશના વાડામાંથી બહાર આવવું. અતુલ કોઈ મુસલમાન લેખકની નવલકથા કે નવલિકા વાંચતા તો એમની ફરિયાદ રહેતી કે આ લોકો માત્ર મુસલમાની વાતાવરણ, મુસલમાન પાત્રો, મુસલમાનોની સમસ્યાઓમાંથી બહાર કેમ નથી આવતા?

એક અર્થમાં એમને અંગતનો અવતાર કહી શકાય એમ છે. એક વાર જો એ પોતાનો પગ ખોડી દે તો કોઈ રાક્ષસની પણ મગદૂર નહોતી કે એ પગને હલાવી શકે. કોઈ કામ એવું નહોતું કે અતુલ એની જવાબદારી લેતાં અચકાય. બસ, એક જ અપવાદ હતો. એ વિશ્વાસઘાત કરી શકે એમ નહોતા. એમણે વચન આપ્યું હોય કે અમુક કામ થશે, તો તમે નિરાંતે સૂઈ જાઓ, એ કામ થયા વિના ન જ રહે.

સાથીઓ અને મિત્રો માટે અતુલને બહુ મોહ હતો. સ્વદેશ આવવાની લાલસા પણ એમનાં મનમાં હંમેશાં રહી. એક વાર તો એમણે દિલ્હીથી પાક્કિ બહાર પાડવાનું પણ વિચાર્યું હતું, પણ એ થઈ ન શક્યું. એક તો સોવિયેત સંઘના વિલય પછી રશિયાએ વિદેશીઓને પેન્શન આપવાનું બંધ કરી દીધું, અને બીજું એમના એકના એક પુત્ર જર્મનીમાં છે, એમનાથી એ દૂર રહેવા નહોતા માગતા. તે સાથે, લથડતી તબીયતે પણ બધી યોજનાઓ પર પ્રશ્નાર્થ ચિલ્ન મૂકી દીધું. હિંમત હારે તે અતુલ નહીં. લોહીના કેન્સર જેવી પ્રાણઘાતક બીમારીનો એમણે લગભગ દસ વર્ષ હિંમતથી મુકાબલો કર્યો. જીવનના છેલ્લા મહિનામાં પણ એમણે ઈ-મેઈલમાં લખ્યું કે ડોક્ટર રજા આપે કે તરત જ હું દિલ્હીની ટિકિટ લઈ લઈશ. પણ ડોક્ટરોએ હાથ ખંખેરી નાખ્યા.

અમારો છાસક વરસનો સાથ છૂટી ગયો.

(સી-૬/૧૫, સફ્ટરજંગ ડેવલપમેન્ટ એરિયા, નવી દિલ્હી -110 016, ભારત)

... અબ અતુલભાઈ દૂર અસ્ત !

• દીપક ધોળકિયા

આમ તો મોસ્કો પહોંચ્યા એ પહેલાં જ ખબર હતી કે ત્યાં અતુલ સવાણી કરીને એક ગુજરાતી ભાઈ છે, તેઓ બધી વાતે મદદ કરશે. ચંદુભાઈ (ચંદ્રકાંત વ્યાસ, ગુજરાતી સમાચાર વાચક અને મારા સીનિયર) હજી મોસ્કોથી પાછા આવ્યા હતા, એમણે સમજાવી જ દીધું હતું. મારા મનમાં

“ઓપિનિયન”/ Opinion

એમ કે પડશે તેવા દેવાશે! કોણ અતુલ સવાણી - એની હમણાંથી શું પંચાત કરવી?

એરપોર્ટ પર બહેન વાલેન્ટીના વાસિલ્યેવના લેવા આવ્યાં અને જ્યાં રેડિયોવાળા બધા ભારતીયો રહેતા હતા ત્યાં જ અમારા માટે રહેવાની વ્યવસ્થા હતી. પછી એ બહેન મને રેડિયો લઈ ગયાં. પૂનમને પાડોશી, પંજાબીવાળા વાલિયાજીનાં પત્ની એમને ઘરે લઈ ગયાં. પાછો આવ્યો ત્યારે પૂનમે કહ્યું : 'અતુલભાઈ કા ફોન આયા થા .. કર લેના ...' અતુલભાઈએ મૂળ તો પૂનમને પણ ગુજરાતી સમજીને વાતો કરી ... 'ઓહો, પૂનમબેન આવી ગયાં, દીપકભાઈ ક્યાં છે?' ... પૂનમે ખુલાસો કર્યો તો સામેથી અટ્ટહાસ્ય! આત્મીયતાથી ભરેલું અટ્ટહાસ્ય બસ, પૂનમે વાત કરી અને પછી અજાણ્યા પ્રદેશમાં એક અતુલભાઈ નામના અજાણ્યા શખ્સને ફોન જોડ્યો. આત્મીયતાની ખાતરી તો મળી જ ચૂકી હતી. સામેથી આમંત્રણ આપતો ઉત્સાહથી છલકાતો અવાજ પારકા પરદેશમાં હોવાની લાગણી, બહાર જામેલા બરફ છતાં, ઓગળવા લાગી. દિવસ નક્કી કર્યો, ક્યારે મળવું. અને બે-ત્રણ દિવસે અતુલભાઈ અને કુદ્સિયાબહેન ઘરે મળવા આવ્યાં. ચમકતો, દમકતો ચહેરો, ઘાટીલો ચહેરો. એ વખતે પચાસ પાર કરી ચૂકેલા, પણ ચહેરા પર જુવાનની તાજગી. ખરું જોતાં, અતુલભાઈનો એ ચહેરો સદાય એવો જ રહ્યો. છેલ્લે જોયા ત્યારે પણ જોઈને કોઈ કહી ન શકે કે આ માણસ કેન્સર સામે બાથ ભીડીને હાલમાં જ સફળ રહ્યો છે.

વાલિદમીર લેનિનની સમાધિની પછીને 'ટૂવેલર' સાથે બે 'ફ્લો ટૂવેલર્સ' - વિપુલ કલ્યાણી, અતુલ સવાણી, પ્રકાશ ન. શાહ

માત્ર અતુલભાઈ જ નહીં, કુદ્સિયાબહેનમાં પણ પોતાપણું આપવાની જે શક્તિ હતી તે પણ ગજબની હતી. પછી તો વાતો ચાલી. હળવી વાતોમાંથી સાહિત્ય, રાજકારણ બધું એક જ બેઠકમાં અમે ખૂંટી વળ્યા.

કુદ્સિયાબહેન અને અતુલભાઈનો મેળ કેમ બેસે તે જ વિચાર આવે. બંને મુસલમાન પરિવારમાંથી. 1857 પછી સર સૈયદ અહમદે અલીગઢમાં કૉલેજ શરૂ કરીને મુસ્લિમોને નવી દિશા આપી. એક કાળ એવો હતો જ્યારે ઉત્તર પ્રદેશના (યુક્ત પ્રાંતના) મુસ્લિમ પરિવારો તહેઝીબ અને વિચારોમાં સમાજના અગ્રણી બનવા લાગ્યા હતા. શિક્ષણમાં કોઈ પાછળ ન હોય. આર્થિક રીતે સારી સ્થિતિમાં જ હોય. કુદ્સિયાબહેન અલીગઢના સંત્રાન્ત પ્રગતિશીલ વર્ગમાંથી આવ્યાં હતાં. સામે પક્ષે અતુલભાઈ એક કાઠિયાવાડી દેશી માણસ, ભાત તો હાથે જ ખાય. કુકરમાં બળીને ચોંટી ગયેલી ખીચડી પસંદ કરે. એક બોલે તો નવાબી નફાસત અને અંદાજ શબ્દે શબ્દે ટલુકે. બીજાની બોલીમાંથી મેઘાણીની ધીંગી ધરાનો બળૂકો બોલ પડયાય. એકને જૂઓ તો મદાલસ, શાંત, સુઘડ જીવન વહેતું લાગે; અને બીજાને મોઢેથી 'દુનિયાના મજૂરો એક થાઓ'નો નારો પ્રગટે. પરંતુ બન્ને અંત સુધી એકબીજાનાં અભિન્ન મિત્ર બની રહ્યાં.

મોસ્કોમાં હતા ત્યારે એક મહિનામાં બે-ત્રણ વાર બેઠકો મળે. એમના સર્કલમાં અમારું સ્થાન અભિન્ન બની ગયું હોય, તો એનો યશ અતુલભાઈને ફાળે જ જાય છે. દૂબેજી, કરણજિત સિંહ, આઈ.કે. ગુજરાલ, ફૈઝ અહમદ ફૈઝ. કોઈ

પણ હોય. અતુલભાઈ જમવા ટાણે ય ધ્યાન રાખે ... 'દીપકભાઈ, ક્યાં ગયા ... આ લીધું? લો, લો, સારું છે ... પૂનમબેને લીધું?'

એક વાર સાંજે અતુલભાઈનો ફોન આવ્યો : 'ખાલી છો? આવી જાઓ, એક મહેમાન છે. પાર્ટીએ મોકલ્યા છે. આપણે સાથે જમશું.' 'ભલે, આવું છું.' અર્ધા કલાકમાં એમને ઘરે પહોંચી ગયો. કુદ્દસિયાબહેને દરવાજા ખોલ્યો. અતુલભાઈ અંદરથી જ બોલ્યા, 'આવો ... આવો ... અહીં કિચનમાં જ આવો, અમે અહીં જ બેઠા છીએ ...' કિચનમાં ગયો, તો મહેમાન હતા બિહારના એક ખેતમજૂર ...! પાર્ટીના કાર્યકર્તા અને કોઈ ઝઘડામાં એમનું કોઈએ નાક કાપી નાખ્યું હતું. પાર્ટીએ એમને સારવાર માટે મોસ્કો મોકલ્યા હતા! અહીં એમનું

નાક ફરી ગોઠવી આપ્યું હતું. હવે એ પાછા ભારત જવાના હતા અને પાર્ટીના માણસને ઘરે નોતર્યા વિના કેમ જવા દેવાય? સાચું કહું તો હું બહુ જ પ્રભાવિત થઈ ગયો હતો. સમાનતાનો જીવંત દાખલો અહીં જોવા મળ્યો. પેલા ખેતમજૂરને જરા પણ ઓછું ન આવવા દે એવી વર્તાણૂક.

તે પછી, 'હિન્દુસ્તાની સમાજ'ના એ સેક્રેટરી હતા, ત્યારે હું ટ્રેઝરર બન્યો. એટલે કાર્યક્રમોના આયોજનમાં પણ ભેગા રહેવાનું બન્યું. મોસ્કોમાં એ વખતે ભારતનાં અખબારો નહોતાં મળતાં. અતુલભાઈએ આઈ.કે. ગુજરાલને મળીને ખાસ વ્યવસ્થા કરી. પણ એમ્બસીમાંથી લેવા જતે જવું પડતું. અમે વ્યવસ્થા કરી કે કોઈને કોઈ લેવા જાય. બધાંના વારા રાખ્યા હતા. અમુક છાપાં રેડિયોમાં રહે, અમુક 'પ્રોગ્રેસ પબ્લિકેશન'વાળા લઈ જાય. પછી છાપાંની અદલાબદલી થાય. સૌ જતા, પણ અતુલભાઈનો વારો હોય ત્યારે યાદ આપવું ન પડે. પોતે જ કહી દે - 'દીપકભાઈ, બપોરે તમને રેડિયો આવીને નીચેથી ફોન કરીશ, છાપાં લેવા નીચે આવવું પડશે.' આવી નાની નાની વાતમાં પણ એમની ચીવટ જોવા જોવી હતી. આને કારણે સૌ માનતા કે 'અતુલ કો બતા દો ... વોલી રાસ્તા નિકાલેંગે.' એમની Sweet Reasonableness સૌને ઘણી જગ્યાએ કામ આવતી. આમ છતાં એ એક ભારેલા અગિન જોવા હતા. એમને મેં સખત થઈને દલીલો કરતાં જોયા છે. તર્ક અકાટ્ય હોય, ધારદાર હોય, વાણી તલવાર જેમ ચાલતી હોય. એમ થાય કે અતુલભાઈનું આ જુદું જ રૂપ જોવા મળ્યું. મને યાદ છે કે એમ્બસીમાં એક ખાસ મુદ્દાની ચર્ચા માટે મિટિંગ મળી હતી. અતુલભાઈની દરખાસ્તમાં એક સદ્ગત મિત્ર માટે લાગણીભર્યું સૂચન હતું. સામે પક્ષે 'બંધારણવાદી' વાંધા લેનારા હતા. બસ, અતુલભાઈનો ધારાપ્રવાહ છૂટ્યો : રોકવા મુશ્કેલ!

અતુલભાઈ એક નૈયરલ લીડર હતા. એમની હાજરી જ એવી કે love him or hate him, cannot ignore him. કોઈના પ્રભાવમાં આવે નહીં. પાર્ટીનો નેતા હોય કે કોઈ પણ. એક વાત એમને ગળે ઊતરી જાય તે પછી બદલે નહીં; બદલે તો માત્ર લોજિકથી. ઘણા પ્રસંગો આવ્યા, જ્યારે ચર્ચામાં અમે સામસામે આવી ગયા હોઈએ. પણ બીજા દિવસે એ વાતનો ઉલ્લેખ પણ ન હોય.

આમ છતાં, એમને પોતાની અંદર કોઈ જોઈ ન લે તેની પણ તકેદારી રહેતી. એવી ગણતરીની પળો છે જેમાં અતુલભાઈના મનનો દરવાજો ખૂલી જાય અને એમણે પોતાની આંતરિક વાત પ્રગટ થવા દીધી હોય! એક માણસ સૌનો પ્રીતિપાત્ર બની જાય, સૌ જે માણસને પોતાનો માણસ માનીને વાત કરે,

તે જ માણસ અંદર શું અનુભવતો હશે તે ખબર જ ન પડે!

છેલ્લી વાર દિલ્હી આવ્યા ત્યારે મેં કહ્યું કે તમે તમારા જીવન વિશે કંઈક લખો. બોલ્યા કે લખે શું? આપણા જીવનમાં એવું શું હોય? વાંચે કોણ અને છાપે કોણ? મેં બહુ કહ્યું તો એમણે એમના જીવનનો એક જ પ્રસંગ કહ્યો. બાળપણની વાત. કહ્યું કે એમના ઘરમાં આમ તો ઈસ્લામનું બરાબર પાલન થતું, પણ મહાભારત અને રામાયણની કથાઓનું પણ મહત્ત્વ હતું. સ્કૂલમાં એમને એક ઈનામ પણ મળ્યું તે પણ રામાયણની એક ઘટના વિશે! એમણે મોસ્કોમાં બધાં પુરાણોના ગ્રંથો વસાવ્યા હતા. કહે કે, આખી દુનિયાનું જાણીએ, આપણા દેશ વિશે કંઈ ખબર ન હોય તે કેમ ચાલે?

રશિયા માંહે ગુજરાતી અનુવાદ આંદોલનની ત્રિપુટી - લ્યુદ્મિલા સાવેલ્યેવા, માર્ગરિટા તારવેર્દોવા, અતુલ સવાણી - જોડાજોડ પ્રકાશ ન. શાહ

ધર્મનિરપેક્ષતાના સંસ્કાર તો એમને આમ બાળપણથી જ મળ્યા હતા. કિશોરવયે રાજકોટમાં ગાંધીજીએ ઉપવાસ કર્યા ત્યારે ત્રણ-ચાર છોકરા સાથે એમને જઈને પણ મળ્યા! રસ્તો તૈયાર થતો હતો અને ન્યાયની એક પ્રબળ ભાવના એમને માર્ક્સવાદ તરફ ખેંચ્યા વિના કેમ રહે? પણ અતુલભાઈ આટલું ખુલ્યા અને બંધ થઈ ગયા.

કુદ્દસિયાબહેનના જવા પછી મનથી એકલા પડી ગયા હતા, પણ હિંમત નહોતી હાર્યા. એમને પોતાને પણ કેન્સર હતું. પણ એ તો જાણે સામાન્ય વાત. ઈ-મેઈલ આવે તો કુદ્દસિયાબહેનની તબીયતની

વાત હોય અને પોતાની વાત એટલી જ હોય કે મારો પણ ઈલાજ ચાલે છે! ઘરનાં બધાં કામ એ પોતે જ કરે! આ જ હિંમતને કારણે કેન્સર મટી ગયું.

આવા દૃઢ સંકલ્પી અતુલભાઈ ભારત પાછા આવવાની બાબતમાં હંમેશાં દ્વિધામાં રહ્યા. ઘણી વાર લાગતું કે પાછા આવવાનું વિચારે છે. વળી, અહીં ગુજરાત કેમ ચાલે એમ પણ પૂછી બેસે. છેવટે, તો એમના સંયોગો પણ એવા ન રહ્યા કે ભારત આવીને વસે. છેલ્લે, એમને ટી.બી. હોવાનું નિદાન થયું ત્યારે એ કહેતા તો રહ્યા કે દિલ્હી આવવું છે, પણ ... અબ અતુલભાઈ દૂર અસ્ત!

(બી-48/જી-2 દિલ્લશાદ ગાર્ડન, દિલ્હી - 110 095, ભારત)
dipak.dholakia@gmail.com

સુખદુ:ખની વાતો કરવાનો ઓટલો ગુમાવ્યો

• અમીષ શેઠ

સન 2007ના અરસામાં, મારા માતાપિતા સંગાથે મારે મોસ્કો આવવાનું બન્યું. અને તેવાકમાં મારે અતુલ સવાણીનો પરિચય થયો અને એમને મળવાનું થયું. ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ક્ષેત્રે મોસ્કોમાં એમના સિવાય અન્ય કોઈ જાણકાર હતું નહીં. આજે હવે તો આ ખાલીપો બેવડાયો છે. મારો અંદાજ સામ્યવાદને સમજવાની હતી. તેની ચોપાસની સારીમાઠી બાબતો મારે ઝીણવટથી જાણવી સમજવી હતી.

ધંધાનું આદરણ કરીને મારાં માતાપિતા વતન જવાને નીકળ્યાં અને મને સવાણી દંપતીને હવાલે સોંપતાં ગયાં. કુદ્દસિયા આન્ટી હયાત હતાં ત્યાં લગી હું અઠવાડિયે એકવાર એમના ખબરઅંતર પૂછવા આંટો મારતો

હતો. દંપતીના એકના એક સંતાન, નદીમની જેમ મને ય એ વહાલ કરતાં. હું એમને ત્યાં જતો ત્યારે એ બંનેની સંગાથે ભોજન પણ લેતો.

અતુલ અંકલ હૃદયથી ઋણુ હતા, પરંતુ ક્યારે ય પોતાની લાગણીઓને એ વાચા આપતા નહીં. વાતચીતમાં ય એ ચ્યુત થતા નહીં. વ્યક્તિગત બાબતો અને વિગતોને વાતચીતમાં લગીર લાવતા જ નહીં. વિષયને જ વળગી રહેતા.

જ્યારે સામ્યવાદની ચર્ચા હું માંડતો અને પડપૂછ કરતો તો અતુલ અંકલનો જવાબ દર વખત આવો જ રહ્યો :

- આ સામ્યવાદી પદ્ધતિ તેમ જ તેનું લક્ષ્ય બરાબર જ હતાં, પરંતુ તેની અમલબજાવણીમાં ક્યાંક ક્યાંક ખામી પેદા થઈ હતી. ઉદાહરણ તરીકે રોજરોજની વપરાશની ચીજ વસ્તુઓની વહેંચણી બાબતના તંત્રમાં આરંભે ખરાબી વતયિલી, અને પરિણામે, તે વિતરણ પદ્ધતિને, કમભાગ્યે, પાછી ખેંચી લેવાઈ હતી. તે પદ્ધતિ આપમેળે કસોટીમાંથી પસાર થઈ શકે તેનો સમય જ આથી અપાયો નહીં.

- આ પદ્ધતિનાં લક્ષ્યાંકો તથા ઉદ્દેશો કોઈ એકલદોકલ વ્યક્તિને સહાયક થવાય તે હતાં જ નહીં, પરંતુ સમગ્ર સમાજનો તેમ જ તેની સમૂળી જનતાનો વિકાસ થાય તે હતાં.

અને પછી એમણે મને તે સમયગાળામાં નાગરિકોને તથા વિદેશીઓને જે જે લાભો અપાયા હતા તેના દાખલાઓ માંડી બતાવ્યા હતા.

અતુલ અંકલને સાંપ્રત શાસનપદ્ધતિથી લગીર પણ રાજીપો નહીં હતો. ક્યારેક ક્યારેક વળી એ ચાલુ જમાનાના સામ્યવાદી શાસનની પણ આલોચના કરી લેતા. સામ્યવાદ વિશેનું કોઈ સાહિત્ય એમના કનેથી વાંચવા મળે તેની માગણી મેં કરેલી, પરંતુ તેવી કોઈ સામગ્રી એમની પાસેથી મળી ન શકી.

જે કે જીવનમાં એ બેંક વખત છેતરાયેલા એમ અનુભવે હું કહી શકું : એક, રુસી સામ્યવાદીઓથી, તેમ જ બે, ભારત માંહેની નોકરશાહીથી.

અતુલ અંકલને એમનાં પુસ્તકો ભારે વહાલાં હતાં. એ સંગ્રહ એમણે ખૂબ કાળજીથી વસાવેલો. કોઈ એમનાં પુસ્તકો અડકે તે ય એમને રુચનું નહીં. એમની પરવાનગી બાદ, કોઈ પણ વ્યક્તિ જે પુસ્તક વાંચવાને સારુ લઈ ગયું હોય, તો તેમને અતુલ અંકલ યાદ અપાવ્યા જ કરતાં કે કાળજીપૂર્વક તેવી જ મૂળગત હાલતમાં જે તે પુસ્તક નિયત સમયમાં જ પાછું લઈ આવે.

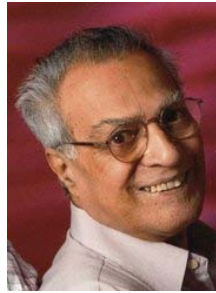
મારી દીકરીનો જન્મ થયો, ત્યારે એમણે મને એમણે ખુદ કરેલા અનુવાદનું પુસ્તક, વસીલી સુખોમ્લીન્સ્કી કૃત 'દિલ મેં દીપું બાળકોને' વાંચવા માટે આપેલું. મારાં નસીબ એવાં તે મારી દીકરીથી કે પછી અમારા કૂતરા વડે તે ચોપડીનું મુખપૃષ્ઠ ફાટી ગયેલું. મને હવે બરાબર યાદ નથી, પરંતુ તે પરત

કરવાનો મને ભારે ડર રહ્યા કરતો હતો. અને છતાં, એ મારા પર લગીર ગુસ્સે થયા નહીં.

મારી પૂર્વ પત્ની જે રશિયન નરસલની હતી, તેને સમજાય તેમ એમણે મારા માટે મનહર ઉધાસે ગાયેલું કૈલાસ પંડિત રચિત હાલરડું ય ગુજરાતીમાંથી રુસી ભાષામાં એમણે અનુવાદિત કરી આપેલું.

એક દા, એ મને કહેતા હતા : અહીં મોસ્કોમાં આ બધી ચોપડીઓમાં કોઈને પણ રસ હોય તેમ લાગનું નથી, આથી મારા અવસાન બાદ તે સઘળીને મારી સાથે કબરમાં દફનાવી દેવી જોઈએ કે પછી મારી જોડાજોડ અગ્નિદાહ દઈ દેવી જોઈએ.

એ જોઈ વયે હતા, પરંતુ એમના આવાસમાં તમને કોઈ કચરોકૂડો કે ધૂળ દેખાય જ નહીં. એમના પાછા થયા પછી, એમના દીકરા નદીમને પુસ્તકોની બાંધસીંધ કરવાનાં કામોમાં સહાયક રહેલો. ગુજરાતી ચોપડીઓમાંથી કેટકેટલી બધી જૂની ચોપડીઓ હતી, પરંતુ મને તેમાં ક્યાં ય ધૂળ કે કરસતર જોવા મળ્યાં નહીં. બધું જ સુધડ.

અતુલ સવાણી

આવશ્યકતા હતી. મેં અતુલ અંકલનો માર્ગદર્શન માટે સંપર્ક કરી જોયો. તરત એમણે કહી જ દીધું : 'આવી જાવ.' પછી કહે : પૂછવાની જરૂર જ નથી. તમારો ઉકેલ આવે ત્યાં સુધી બેંક દિવસ રહો, બેંક મહિના ય રહો.

એ વ્યવસાયી માણસ હતા, તેમ છતાં, નિર્ણય લેવા સારુ એ હૃદય અને મગજ વચ્ચેની પસંદગી કરતા. લોકો જ્યારે ખરેખર મુશ્કેલીઓ વચ્ચે હોય, ત્યારે હંમેશાં એ લોકોને બનતી બધી રીતે સહાયક બનીને રહેતા.

આ મોસ્કો જેવા નગરમાં પાણીનો એક પ્યાલો ય મફત મળી શકે તેમ નથી. અહીં લાગણીસભર લોકોની જગ્યાએ વ્યસાયી લોકોની બોલબાલા છે. તેવાકમાં એક સ્વજન, એક મુરબ્બી, એક પિતાતૃત્ય માણસની મને ખોટ પડી છે તેમ અનુભવ્યા કરું છું. એમને ત્યાંના મારા આ રોકાણ વેળા એમણે મારી ગજા ઉપરાંત કાળજીસંભાળ લીધાં હતાં.

પોતાના જીવનમાં અતુલ અંકલ ભારે સુધડ અને સ્વચ્છ આદમી હતા. પોતાનાં દરેક ઘરકામમાં આ સુધડતા, આ સ્વચ્છતા અને શિસ્ત સતત ડોકાયા જ કરે. એમને બગાડ ગમતો જ નહીં. કંઈ પણ ફેંકી દેવાનું ય એમને નાપસંદ રહેતું.

કુદસિયા આન્ટીના નિધન બાદ, એ લગભગ ખોવાયેલા રહ્યા. એ પછી, એમના સ્વભાવમાં ચીડ આવી ગયાનું મને લાગતું. ક્યારેક નિરુત્સાહી દેખાતા. અને આમાં વળી એમનું સ્વાસ્થ્ય પણ દેખીતું કથળવા લાગેલું.

મોડેથી જ્યારે એમનું સ્વાસ્થ્ય વિશેષ કથળવા માંડ્યું, ત્યારે કેટલી ય વખત હું એમને ફોન કરતો. એમને મળવા જવાનું કે જોવા જવાનું ય સુચન કરતો. વળી ટેક્સી કરીને એમને મારે ત્યાં લઈ જવાની તેમ જ અહીં શુશ્રૂષા કરવાની રજૂઆત પણ કરતો. પણ દર વખત એમાંનું કંઈ પણ ન કરવાની વાત જ એ આગળ ધરતા રહ્યા. જરૂરત જો ઊભી થાય, તો સત્વરે એ મારો સંપર્ક કરશે, તેમ વળી એ કહેતા રહ્યા. અને નસીબ જોગે એ ફોન ક્યારે ય આવ્યો નહીં; અને ખેર, હવે કદી આવશે ય નહીં. એ સંપૂર્ણપણે સ્વાશ્રયી હતા. એ સ્વતંત્ર મિજાજ હતા. કોઈ પર આધાર રાખવાનું એમને લગીર પણ ગમતું નહીં. એ પોતે માંદા છે તેમ પણ કોઈને દર્શાવવાનું કે બતાવવાનું એમને પસંદ નહોતું. વડીલ વર્ગ ભણી મોટા ભાગના લોકો જે પ્રકારનો વિવેક દેખાડ્યા કરતા હોય છે, તેવા તેવા દંભ વિશે એમને ખૂબ ઘુણા રહેતી.

એમણે મને એક વાર કહેલું કે એમણે બે લેખો પણ કર્યા હતા : એક, રુસી તેમ જ ડિન્ટી ભાષાઓમાં એક સરખા શબ્દો તથા સરખા ઉચ્ચારવાળા શબ્દો બાબત, તથા બે, ફિરગિઝસ્તાન કે પછી ઉઝબેકિસ્તાનનાં રાષ્ટ્રીય ગીતોનું ભારતીય ભાષામાં એમણે અનુવાદ કરેલો તે બાબતોનો લેખ. છેલ્લા દિવસો દરમિયાન એ કહેતા રહ્યા કે એમની તબિયત જ્યારે થોડીક સુધરે, તે વખતે ઉપરના માળિયામાંથી એમના જૂના લેખો નીચે કાઢવામાં મદદરૂપ થવું. અને તે દિવસ પણ કદી આવ્યો જ નહીં. એ માળિયામાંના કાગળો મને નદીમે આપ્યા જરૂર, પરંતુ તેમાં આ લેખો મને જોવા સાંપડ્યા જ નથી.

જ્યારે જ્યારે હું એમની પાસે જતો આવતો તો એ મારે સારુ યા બતાવતા. અમે યાની એક કોથળીમાંથી બે કપ યા બનાવી લેતા. એમના સારુ એ હળવી યા બનાવતા અને મારે સારુ જરાક કડક. હું ઘેર પહોંચવામાં મોડો ન થઉં તે માટે મને કચવાટ કરી ટોંકી લેતા. કેમ કે હું એમના વસવાટથી ઘણો દૂર વસતો હતો. ઘેર પહોંચું કે મારે એમને પહોંચનો ફોન કરવો રહેતો કે જેથી એ હળવાશ અનુભવે.

છવટે એટલું જરૂર કહીશ કે એમના જવાથી મેં સ્વજન ગુમાવ્યા છે, જાણે કે બાપીકું વાત્સલ્ય. મોસ્કો નામનાં જંગલમાં એક ગુજરાતી ઘરના આંગણનાં દ્વાર મારા માટે સદાયને સારુ બંધ થઈ ગયા. સુખદુઃખની વાતો કરવાનો જાણે કે ઓટલો ગુમાવ્યો.

OOO KAREENA, MOSCOW-129226 ,
ST. SELSKAKHASAISTVINYA 4,
e.mail : ookareena@mail.ru

મૂળ લેખ - નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ દ્વારા 2007માં પ્રસારિત, ડી.એન. ગુપ્તા સંપાદિત 'Bhagat Singh: Selected Speeches and Writings' પરથી.

સરદાર ભગતસિંહની એક દુર્લભ છબિ. આ છબી જલ માહે લેવાઈ હોય, તેમ ઇન્ટરનેટી જ્ઞાનકોશ વિકિપીડિયા વાટે જાણવા મળે છે.

ડી.એન.ગુપ્તાના કહેવા પ્રમાણે, જલમાં રહેલા ભગતસિંહ અને એક વૃદ્ધ કેદી વચ્ચે ચર્ચા થાય છે. પેલો કેદી ભગત સિંહને ધાર્મિક બનવાની સલાહ આપે છે અને એવું મહોણું પણ મારે છે કે જ્યારે અંત નજીક આવશે ત્યારે આપોઆપ ધાર્મિક બની જઈશ. જ્યારે ભગત સિંહના જિંદગીનો અંત નજીક હોય છે ત્યારે આ લેખ લખીને જલ સત્તાવાળાથી છૂપાઈને તેમના પિતાજીને આપે છે. ભગતસિંહના પિતા લાલા લાજપતરાયે શરુ કરેલા સામાજિક “ધ પિપલ”માં જૂન, ૧૯૩૧ના રોજ છપાવે છે. મૂળ લેખ પંજાબી ગુરુમુખીમાં લખાયો છે, જેનું ઉર્દૂ અને પછી અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થયું છે. અહીં અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યું છે. આ લેખની ત્રણ-ચાર આવૃત્તિઓ વિવિધ જગ્યાએથી મળી આવે છે. મેં અહીં મુખ્યત્વે ઉપર જણાવેલા પુસ્તક પરથી યથાયોગ્ય લાગ્યું તેવી રીતે ભાષાંતર કર્યું છે. ક્યારેક કોંસમાં શબ્દો ઉમેરવાની કે ફક્કરા પાડવાની છૂટછાટ લીધેલી છે, પણ લખાણનાં મૂળ હાઈને જેમનું તેમ જ રાખ્યું છે. કદાચ ભગતસિંહ પાસે આ લેખને મઠારવાનો સમય કે અનુકૂળતા નહિ હોય કે પછી વારંવાર ભાષાંતરને લીધે મૂળ લખાણનો લહેકો ખોવાયો હોય, તેવું લાગે છે. મેં મારી જિજ્ઞાસા સંતોષવા અને આ વ્યક્તિને વધુ નજીકથી જાણવા માટે, ભાષાંતરના કામની કોઈ જ તાલીમ કે અનુભવ ન હોવા છતાં, આ કામ હાથ ધરવાનું સાહસ કર્યું છે. ક્યાંક છબરડાં હોય તો ચોક્કસથી જણાવશો.

ફ્રાંસીની સજની રાહ જોઈને બેઠેલા ૨૩ વર્ષના છોકરડાએ આ લેખ લખ્યો છે. આ છોકરો ભારતીય સ્વતંત્રતા સંગ્રામનો 'શહીદ-એ-આઝમ' ન હોત તો પણ આ લેખ એટલો જ મહત્વનો છે. આ લેખ ખાસ્સો આત્મકથાનક છે. અહીં ભગતસિંહે પોતે કરેલું તેમના જીવનનું વર્ણન છે, પોતાની જાત સાથેના વૈચારિક સંઘર્ષનો એક પડઘો અહીં ઝીલાય છે. આ કોઈ ઉચ્ચ સ્થાનેથી બેસીને ઉપદેશ આપતો લેખક નથી, પણ તમારી પાસે બેસીને 'લો કરું કોશિશ ને ફાવે તો કરું' કે 'કોઈ થોડું ખળભળાવે તો કરું' પ્રકારના લેખકનું લખાણ મને લાગે છે. લખાણમાં ભગતસિંહનું વ્યક્તિત્વ અને એક ઈમાનદારી ઝલકે છે અને તેથી જ અંગત રીતે આ લખાણની સરખામણી ગાંધીજીના 'સત્યના પ્રયોગો' સાથે થઈ જાય છે. તો હવે ભગતસિંહ પાસેથી સાંભળો કે તે કેમ નાસ્તિક છે.

- ઋતુલ જોશી

'હું નાસ્તિક કેમ છું?' - ભગતસિંહ

એક નવો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. મારું સર્વત્ર, સર્વ વ્યાપ્ત ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં ન માનવું તે મારા ધમંડ અને મિથ્યાભિમાનના લીધે છે કે નહિ. મને ક્યારેય એવું લાગતું નહોતું કે હું આ પ્રકારના વાદ-વિવાદમાં ઉતરીશ. મને બહુ જ ઓછા સમયથી જાણવા છતાં મારા અમુક મિત્રો(જે મારો મિત્રતાનો દાવો માન્ય રાખવામાં આવે તો)ની ચર્ચા પ્રમાણે તેઓ એવા ઉતાવળિયા નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા છે કે મારી અધાર્મિકતા (કે નાસ્તિકતા) એ મૂર્ખતા છે અને મારા અલંકારનું પરિણામ છે. આ ગંભીર પરિસ્થિતિ છે. હું કંઈ માનવીય બાલીશતાથી પર નથી. આખરે, હું ય માનવજાત જ છું અને તેનાથી વિશેષ કંઈ જ નથી. કોઈ તેનાથી વિશેષ હોવાનો દાવો જ ન કરી શકે. મારા વ્યક્તિત્વમાં એક ખામી છે

જ, ગર્વ જેવો એક દુન્યવી ગુણ હું ય ધરાવું છું. મારા દોસ્તો મને સરમુખત્યાર કહે છે. ક્યારેક મને ફિશિયારીબાજ પણ કહેવામાં આવે છે. કેટલાક મને બહુ શેઠાઈ કરનાર માને છે, તો કોઈ કહે છે હું મારા વિચારો તેમની પર થોપું છું. હા, આ બધું કેટલીક હદ સુધી સાચું પણ છે. હું આ તહોમતને નકારી કાઢતો નથી. પણ જ્યારે આપણા સમાજના (ધાર્મિકતા જેવા) નકામા, કાલગ્રસ્ત, સરેલાં મૂલ્યોની વાત આવે છે, ત્યાં હું એકદમ વહેમી, સંશયી બની જઉં છું. (કારણ કે) આ પ્રશ્ન મારા એકલા વિષે નથી. હું મારા વિચારો, મારા આદર્શો અંગે ગર્વ ધરાવું છું, એને ખાલી ગર્વ ન કહી શકાય. ગર્વ, કે પછી જે બીજા શબ્દ વાપરીએ તો, ધમંડ, બંનેનો અર્થ થાય છે પોતાના વ્યક્તિત્વનું અતિશયોક્તિ ભર્યું નિદાન. શું મારી નાસ્તિકતા મારા મિથ્યા ગર્વને લીધે છે કે પછી લાંબુ અને ઊંડું વિચાર્યા બાદ, મેં ઈશ્વરમાં માનવાનું બંધ કર્યું છે? આ અંગે હું મારા વિચારો તમારી સમક્ષ મૂકી રહ્યો છું.

હું એ સમજી શકતો નથી કે કેવી રીતે ધમંડ કે ખાલી મિથ્યાભિમાન કોઈ વ્યક્તિને ભગવાન વિષે માનતા રોકી શકે. હું કોઈ સર્વશક્તિમાન વ્યક્તિની મહાનતાને ત્યારે જ નહિ સ્વીકારું કે જ્યારે કાં તો મને મારા પોતાના અથાગ પ્રયત્નોના લીધે ખ્યાતિ મળી હોય કે પછી હું મહાન બનવાની સર્વોચ્ચ માનસિક શક્તિઓથી વંચિત હોઉં. આ સમજવું સહેલું છે. પણ એવું કેવી રીતે શક્ય છે કે કોઈ આસ્તિક પોતાના ધમંડના લીધે નાસ્તિક બની જાય? બે જ વાતો શક્ય છે: કાં તો કોઈ માનવી પોતે દૈવી શક્તિ ધારણ કરે છે તેવું કહે કે પછી એક ડગલું આગળ વધીને તે પોતાની જાતને જ ભગવાન ગણાવે. આ બંને માન્યતાઓમાં જે-તે વ્યક્તિ ખરા અર્થમાં નાસ્તિક નથી. પહેલી પરિસ્થિતિમાં એ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરતો નથી; જ્યારે બીજા કિસ્સામાં તો તે કોઈ પ્રકારની દૈવી શક્તિ દુનિયા ચલાવી રહી છે તેવી માન્યતાને સ્વીકારે છે. જે વ્યક્તિ પોતે ભગવાન હોવાનો દાવો કરે કે 'ભગવાનનું હોવું' તે સત્ય છે તે વાતનો સ્વીકાર કરે તો ય મારી દલીલ બદલાતી નથી. હકીકત એ છે કે બંને કિસ્સામાં તે આસ્તિક છે, શ્રદ્ધાળુ છે. તે નાસ્તિક નથી. મારે આ મુદ્દો જ સમજવો છે. હું આ બંનેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારમાં નથી. હું સર્વોચ્ચ, સર્વજ્ઞ, સર્વ-શક્તિમાન ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરું છું. એવું કેમ? તેની ચર્ચા હું આ લેખમાં પાછળથી કરીશ. અત્યારે મારે ફરી ભાર દઈને કહેવું છે કે હું નાસ્તિક છું તે પાછળનું કારણ મારું અભિમાન, ધમંડ નથી; હું કોઈ દૈવી પુરુષ નથી, હું પયગંબર નથી, હું પોતે ભગવાન પણ નથી. એક વાત સંપૂર્ણ સત્ય છે કે મારાં વિચારોની ઉત્પત્તિ મારા

ધમંડ કે ગર્વના લીધે નથી થઈ. આ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે હું તેને સત્ય (ઘટનાઓ) સાથે સાંકળીશ.

મારા મિત્રો કહે છે દિલ્લી બોમ્બડાકા અને લાહોર પડયંત્ર કેસ પછી, હું પ્રસિદ્ધ થયો છું અને તેના લીધે મારું મગજ ફરી ગયું છે. આ આરોપ કેમ ખોટો છે, તેની ચર્ચા કરીએ. મેં ઈશ્વરમાં વિષે માનવાનું આ ઘટનાઓ પછી બંધ નથી કર્યું. હું સાવ બિનપ્રસિદ્ધ હતો ત્યારે ય હું નાસ્તિક જ હતો. એક સામાન્ય કોલેજ જતો વિદ્યાર્થી પોતાના અંગે અતિશયોક્તિભર્યું ધારીને નાસ્તિકતા તરફ જઈ ન શકે. એ સાચું છે કે મારા અમુક શિક્ષકોમાં હું માનીતો હતો, પણ કંઈ બધા મને પસંદ કરતા નહોતા. હું કોઈ મહેનતુ કે ખંતીલો વિદ્યાર્થી પણ નહોતો. મને ક્યારેય ગર્વિષ્ઠ થવાની તક જ મળી નથી. હું મારા વહેવારમાં બહુ સાવધાન હતો ને મારા ભવિષ્યની કારકિર્દી અંગે લગભગ નિરાશાવાદી હતો. હું મારી માન્યતામાં સંપૂર્ણ નાસ્તિક પણ નહોતો. હું મારા પિતાજીની દેખરેખમાં મોટો થયો હતો. તેઓ ચુસ્ત આર્યસમાજી

હતા. એક આર્યસમાજી નાસ્તિક સિવાય કંઈ પણ બની શકે. મારા પ્રારંભિક શિક્ષણ બાદ, મને લાહોરની ડી.એ.વી. કોલેજમાં મોકલવામાં આવ્યો. હું બોર્ડીંગ હાઉસમાં એક વર્ષ રહ્યો. સવારની પ્રાર્થનાઓ સિવાય, સાંજે હું કલાકો સુધી ધાર્મિક મંત્રોનું પાઠ કરતો. એ વખતે, હું સંપૂર્ણ આસ્તિક હતો. ત્યારે હું મારા પિતાજી જેડે રહેતો હતો. તેઓ પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓમાં ખાસ્સા સહિષ્ણુ હતા. તેમની પ્રેરણાના લીધે મેં મારું જીવન દેશને આઝાદ કરાવવા પાછળ કુરબાન કર્યું છે. પણ તેઓ નાસ્તિક નહોતા. તે ભગવાનને દુનિયાની સર્વોચ્ચ શક્તિ માનતા. તેમણે મને રોજ પ્રાર્થના કરવાની સલાહ આપેલી. આવી રીતે જ મને મોટો કરવામાં આવેલો. અસહકારની લડતના દિવસોમાં, નેશનલ કોલેજમાં મને પ્રવેશ મળ્યો. મારા આ કોલેજમાં રોકાણ દરમિયાન મેં ધાર્મિક વિવાદ-વિમર્શ વિષે વિચારવાનું શરુ કર્યું અને હું ઈશ્વરના અસ્તિત્વ અંગે વધુ સંશયી બન્યો. તે હકીકત સિવાય, હું એમ કહી શકું કે એ વખતે મારી ઈશ્વરમાં માન્યતા મજબૂત બની હતી. મેં (શીખ માન્યતા મુજબ) દાઢી અને કેશ વધારેલા. આ બધું થયું છતાં હું મારી જાતને શીખ કે બીજા કોઈ ધર્મના સામર્થ્ય અંગે સ્પષ્ટ કરી શક્યો નહોતો. પણ મારી ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા અચલ, અફર હતી.

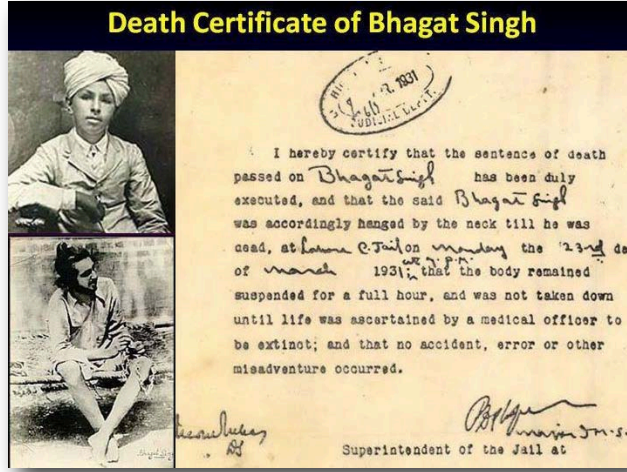
તે પછી હું ક્રાંતિકારી પાર્ટીમાં જોડાયો. હું જે પહેલા નેતાને મળ્યો, તેમની પાસે પોતાને ખુલ્લેઆમ નાસ્તિક ગણાવવાની હિંમત નહોતી. તે આ વિષયમાં કોઈ આખરી મત પર પહોંચ્યા નહોતા. મેં તેમને જ્યારે પણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે પૂછ્યું તો તેમણે મને આ જવાબ આપ્યો, 'જે તમારે ઈશ્વરમાં માનવું હોય તો માની શકો છો'. જે બીજા નેતાના હું સંપર્કમાં આવ્યો તે સંપૂર્ણપણે આસ્તિક હતા. મારે તેમનું નામ કહેવું જોઈએ. તે હતા અમારા સન્માનનીય બિરાદર સચિન્દ્રનાથ સાન્યાલ. તેમને કરાંચી પડયંત્ર કેસમાં આજીવન કેદની સજા થઈ હતી. તેમના પુસ્તક 'બંદી જીવન'ના પ્રથમ પાનાથી તેઓ ઈશ્વરની મહત્તાના ગુણગાન ગાય છે. આ પુસ્તકના બીજા ભાગનું છેલ્લું પાનું જોશો તો જાણે કોઈ સાધક ઈશ્વરના વખાણ કરતો હોય તેવું જણાશે. આ તેમના વિચારોનું સીધું પ્રતિબિંબ છે.

ફરિયાદી પત્રના કહેવા પ્રમાણે, (અમારું) 'ક્રાંતિકારી ચોપાનિયું' કે જે દેશભરમાં વહેંચાયેલું તે સચિન્દ્રનાથ સાન્યાલની બુદ્ધિશક્તિની મહેનતનું પરિણામ છે. ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓમાં એવું ઘણીવાર બને છે કે નેતા પોતાના અંગત વિચારોને રજૂ કરે છે, જે તેમને પોતાને સ્પષ્ટ હોય છે પણ બીજા

કાર્યકર્તાઓએ તેમના વિરુદ્ધ મતોને ખાળીને પણ (નેતાના) વિચારોને માનવા પડે છે. પેલા ચોપાનિયામાં, એક આખો ફકરો ઈશ્વરના વખાણ કરવામાં ફાળવાયેલો કે જેમાં આપણે માનવજાત ઈશ્વરની લીલા સમજી શકતા નથી તે પ્રકારની વાત હતી. આ તો ખુલ્લેઆમ ભક્તિભાવ જ હતો. હું એ વાત રજૂ કરવા માંગુ છું કે કોઈને પણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો ઈન્કાર કરવાનું સુઝ્યું પણ નહિ. કાકોરીના બહુખ્યાત શહીદો, એ ચારેય જણાએ પોતાના છેલ્લા દિવસો પ્રાર્થના કરીને વિતાવેલા. રામ પ્રસાદ બિસ્મિલ ચુસ્ત આર્યસમાજી હતા. રાજન લાહિડી, તેમના સમાજવાદ અને સામ્યવાદના વિસ્તૃત અભ્યાસ બાદ પણ, ઉપનિષદો અને ગીતાના શ્લોકો ગાવાની ઈચ્છા દેખાવી શકતા નહિ. તેઓમાંથી માત્ર એક જ એવો વ્યક્તિ હતો કે જે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતો ન હતો. તે એવું કહેતો કે, 'ધર્મ એ માનવસ્વભાવની નબળાઈ કે માનવ સમજની મર્યાદાની નિષ્પત્તિ છે.' તેને પણ આજીવન કેદની સજા થઈ હતી. જે કે તેણે પણ ક્યારેય ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો ઈન્કાર કર્યો નહિ.

ત્યાં સુધી હું એક ભાવનાશીલ ક્રાંતિકારી હતો, માત્ર મારા નેતાઓનો અનુયાયી. ત્યાર બાદ સમગ્ર જવાબદારીનું વહન કરવાનો સમય આવ્યો. કેટલાક સમય માટે, અમુક લોકોના મજબૂત વિરોધના લીધે પાર્ટીના અસ્તિત્વ પર જ ખતરો આવી પડ્યો. ઘણા નેતાઓ તથા ઉન્સાહી કાર્યકરોએ પાર્ટી અંગે મેણાં-ટોણાં મારવાનું શરુ કર્યું. અમારી મજાક ઉડાવી. મને એ વખતે ક્યાંક એવી શંકા હતી કે એક દિવસ આ બધું વ્યર્થ અને મૂલ્યહીન લાગશે. પણ તે મારી ક્રાંતિકારી કારકિર્દીનો ટર્નિંગ પોઈન્ટ

હતો. મારા હૃદયમાં વધુ અભ્યાસ કરવાની તીવ્ર ઈચ્છા થઈ આવી. 'વધુને વધુ અભ્યાસ કર', તેવું મેં મારી જાતને કહ્યું કે જેથી હું મારા વિરોધીઓની દલીલોનો સામનો કરી શકું. 'અભ્યાસ કર' કે જેથી તું તારા વિચારોને વિશ્વાસપ્રદ દલીલોથી ટેકો આપી શકે. અને પછી મેં ગંભીરતાથી અભ્યાસ શરુ કર્યો. મારી પાછલી માન્યતાઓ અને ખાતરીઓમાં ધરમૂળથી બદલાવ આવ્યો. હિંસક લડતનો રોમાંચ અમારા પૂર્વગામીઓ પર લાવી હતો, હવે નવા ગંભીર વિચારોએ તેમની જગ્યા લીધી. હવે કોઈ ભક્તિભાવ નહિ, હવે કોઈ અંધશ્રદ્ધા નહિ. હવે વાસ્તવવાદ જ અમારા વિચારવાની પદ્ધતિ હતો. જ્યારે તીવ્ર જરૂરિયાત હોય ત્યારે જ આત્યંકિત પદ્ધતિનો સહારો લેવો, બાકી જન આંદોલનમાં હિંસાથી વિરોધી પરિણામો આવે છે. (જે કે) મેં અમારી પદ્ધતિઓ વિષે બહુ વાત કરી છે. સૌથી મહત્વની વાત હતી અમારી વિચારધારા અંગે સ્પષ્ટ વિભાવના, કે જેના માટે અમે લાંબી લડત લડી રહ્યા છીએ. ત્યારે કોઈ પણ ચૂંટણીની ગતિવિધિઓ ન હોવાથી, મને વિવિધ લેખકોના વિવિધ વિચારોનો અભ્યાસ કરવાની પૂરતી તક મળી. મેં અરાજકતાવાદી (રશિયન) નેતા બાકુનીનનો અભ્યાસ કર્યો. મેં સામ્યવાદના પિતામહ માર્ક્સના અમુક પુસ્તકો વાંચ્યા. મેં લેનિન અને ટ્રોટ્સ્કી અને બીજા દેશોમાં સફળતાપૂર્વક ક્રાંતિ લાવનાર ક્રાંતિકારી લેખકો વાંચ્યા. આ બધા નાસ્તિક હતા. બાકુનીનના પુસ્તક 'ઈશ્વર અને રાજ્યસત્તા'ના વિચારો કોઈ સ્પષ્ટ નિષ્કર્ષ પર પહોંચતા નથી, છતાંય તે એક રસપ્રદ પુસ્તક છે. ત્યારબાદ હું નીર્લાબા સ્વામીના પુસ્તક 'સામાન્ય બુદ્ધિ' (Common Sense)ના સંપર્કમાં આવ્યો. તેમનું વિશ્વદર્શન એક પ્રકારની આધ્યાત્મિક નાસ્તિકતાનું છે. મને આ વિષયમાં રસ પડ્યો. વર્ષ 1926ના અંત સુધી, મને વિશ્વાસ પડી ચૂક્યો હતો કે કોઈ સર્વશક્તિમાન, સર્વોપરી તત્ત્વ કે જેણે બ્રહ્માંડની રચના કરી, નિર્દેશન કર્યું, નિયંત્રણ કરી રહ્યો છે તે માન્યતા કોઈ રીતે આધારભૂત નથી. મેં મારા મિત્રો સાથે ચર્ચા કરવાનું શરુ

કર્તૃ. મેં મારી જાતને ખુલ્લી રીતે નાસ્તિક ઘોષિત કરી. તેનું શું પરિણામ આવ્યું તેની ચર્ચા હું આગળ કરી રહ્યો છું.

સન 1927ના મે મહિનામાં લાહોરમાં મારી ધરપકડ થઈ. આ ધરપકડથી મને બહુ જ આશ્ચર્ય થયું. મને એવો કોઈ ખ્યાલ જ નહોતો કે પોલિસ માટે હું 'વોન્ટેડ' છું. હું એક બાગમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો અને અચાનક પોલિસે મને ચાર બાજુથી ઘેરી લીધો. એ વખતે મારી પોતાની ઠંડક જોઈને મને પણ આશ્ચર્ય થયું હતું. હું મારા પૂરા નિયંત્રણમાં હતો. મને પોલિસ કસ્ટડીમાં લેવામાં આવ્યો. બીજા દિવસે મને રેલવે પોલિસના લોક-અપમાં પૂરવામાં આવ્યો અને આખો મહિનો રાખવામાં આવ્યો. ઘણા દિવસો પછી પોલિસના માણસો સાથેની વાતચીતથી મને ખબર પડી કે તેમની પાસે મારા કાકોરી પાર્ટી સાથેના સંબંધો અંગે કૈંક માહિતી છે. મને એવું લાગ્યું કે તેમની પાસે મારી બીજી ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓની માહિતી પણ છે. તેમણે કહ્યું કે જ્યારે કાકોરી પડયંત્ર અંગે ખટલો ચાલતો હતો ત્યારે હું લાખનોમાં હતો અને તે 'અપરાધીઓ'ને ભગાડવાની તજવીજમાં હતો. તેમણે એ પણ કહ્યું કે આ પ્લાનના આયોજન પછી, અમે કેટલાક બોમ્બ મેળવ્યા અને તેના ટેસ્ટીંગ માટે અમે દેશરાના (વીધિ ભેગા થયેલા) ટોળામાં પણ ફોડવા હતા. તેમણે મને ક્રાંતિકારી પાર્ટીની પ્રવૃત્તિઓ અંગે માહિતી આપી દેવાથી છોડી મૂકવાની ઓફર પણ કરી. આ રીતે, હું બહાર જઈ શકીશ, મને ઈનામ મળશે અને મારે કોર્ટમાં અપૂરવ તરીકે રજૂ પણ નહિ થવું પડે. હું આ બધા પ્રસ્તાવો પર હસ્યા વિના રહી શક્યો નહિ. આ બધું જ બકવાસ હતું. અમારા જેવા વિચાર ધરાવનારા વ્યક્તિઓ પોતાના જ લોકોનાં નિર્દોષ ટોળાં પર બોમ્બ ફેંકતા નથી. એક વખત સી.આઈ.ડી.ના સીનિયર અફસર મિ.ન્યુમેન મારી પાસે આવ્યા. સહાનુભૂતિના શબ્દોથી ભરેલી તે લાંબી વાતચીત દરમિયાન, તેમણે મને એ જોને દુખદ સમાચાર ગણાવતા હતા તે કહ્યા કે જો હું તેમને તેમના કહ્યા પ્રમાણેનું સ્ટેટમેન્ટ નહિ આપું તો કાકોરી પડયંત્ર હેઠળ મારા પર રાજદ્રોહના આરોપ સાથે અને દેશરાની ઘટનાને લઈને ખટલો ચાલશે. આ બાદ તેમણે જણાવ્યું કે તેમની પાસે મને ગુનેગાર સાબિત કરીને ફાંસીએ દેવા માટે પૂરતા પુરાવાઓ છે.

હું સંપૂર્ણ રીતે નિર્દોષ હતો પણ મને ખબર હતી કે પોલિસ પાસે જે ધારે તો (મને ફાંસી દેવાની) પૂરતી સત્તા ધરાવે છે. એ જ દિવસે મને કેટલાક પોલિસ અફસરોએ દિવસમાં બે વાર નિયમિત રીતે પ્રાર્થના કરવા સમજાવ્યો. હું તો નાસ્તિક હતો. મેં વિચાર્યું કે આ મારી જાત જોડે નક્કી થઈ જવા દઈએ કે હું સુખ-શાંતિના દિવસોમાં જ મારી નાસ્તિકતાની ફિશિયારી માટું છું કે પછી કપરા દિવસોમાં પણ હું મારી માન્યતાઓને સુદૃઢ રીતે વળગી રહી શકું છું. મારી જાત જોડેના લાંબા સંઘર્ષ બાદ, હું એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યો કે હું આસ્તિક હોવાનો દેખાવ કરી શકું નહિ કે હું ઈશ્વરને પ્રાર્થના પણ કરી શકું તેમ નથી. ના, હું ક્યારેય તે કરી શક્યો ન હોત. આ કસોટીનો કાળ હતો અને હું તેમાં સફળતાથી પાર ઉતર્યો. મારા આ જ વિચારો છે. એક ક્ષણ માટે પણ મને માટું જીવન બચાવવાનો વિચાર નહિ આવ્યો. હું એક સાચો નાસ્તિક ત્યારે ય હતો અને હું એક નાસ્તિક અત્યારે પણ છું. આવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો સહેલો નહિ હતો. શ્રદ્ધા કપરા કાળમાંથી પસાર થવું સહેલું બનાવે છે અને ક્યારેક આનંદદાયક પણ. માનવીને ભગવાનમાં મજબૂત સહારો મળી રહે છે અને ભગવાનનું નામ લેવામાં એક પ્રેરણાદાયી સાંત્વન પણ. જે ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ ન હોય તો પોતે પોતાનો સહારો બન્યા વિના કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી. આંધી-તોફાન અને વાવાઝોડાંની સામે પોતાના પગ પર અડગ રહેવું તે કંઈ બચાવના ખેલ નથી. કપરા સમયમાં જે કંઈ બાકી બચ્યો હોય તે બધો ધમંડ ઓગળી જાય છે અને માણસ પાસે સામાન્ય લોકોમાં સર્વ માન્ય વાતને ખાળવા માટેની હિંમત હોતી નથી. જે કોઈ વ્યક્તિ આવી માન્યતાઓ સામે બંડ પોકારી શકે તો

અકવીસ વરસની વયે 1929માં લેવાઈ છબિ

આપણે માની લેવું જોઈએ કે આ કોઈ ધમંડ નથી પણ તે વ્યક્તિ પાસે અસાધારણ શક્તિ છે.

અત્યારે આવી જ પરિસ્થિતિ છે. સૌથી પહેલાં, આપણને સૌને ખબર છે કે કોર્ટનો ચુકાદો શું આવવાનો છે. કદાચ એકાદ અઠવાડિયામાં તે જાહેર થશે. હું મારી જિંદગી એક આંદોલન માટે ન્યોછાવર કરવાનો છું. આ સિવાય મારી પાસે શું સાંત્વન છે! એક શ્રદ્ધાળુ હિંદુ પુનર્જન્મ પામીને એક રાજા બનવાની આશા રાખી શકે; એક મુસ્લિમ કે ખ્રિસ્તી તેમની તકલીફ અને બલિદાનના લીધે સ્વર્ગમાં મળનારા આનંદ-પ્રમોદના સપનાં જોઈ શકે. હું ક્યા પ્રકારની આશા પંપાળું? મને ખબર છે કે અંત આવશે ત્યારે મારાં ગળાની આસપાસ એક ગાળિયો ભીંસાશે અને મારાં પગની નીચેથી પાટિયું હટી જશે. ચોક્કસ ધાર્મિક શબ્દો વાપરીએ તો, તે મારાં સંદત્ત સર્વનાશની (ક્યામતની) પળ હશે. મારો આત્મા શૂન્ય થઈ જશે. હું જો આ આખી વાત (મારાં સન્કર્મોના) 'વળતર'ની રીતે જોવાની હિંમત કરું, તો મને દેખાય છે કે કોઈ ભવ્ય અંત વિનાની મારી સંઘર્ષમય ટૂંકી જિંદગી એ જ માટું સાચું 'વળતર' છે. બસ, એટલું જ! અત્યારે કે ત્યાર બાદ કોઈ પણ પ્રકારનું વળતર પામવાના સ્વાર્થી પ્રયોજન વગર, બહુ જ નીરસતાથી મેં મારી જિંદગી આઝાદીના કાળે અર્પણ કરી છે. હું બીજું કશું કરી જ ન શક્યો હોત. આઝાદીના નવા યુગનું પ્રભાત જરૂર ઉઘડશે કે જ્યારે માનવતાની સેવાના વિચારમાંથી હિંમત એકઠી કરીને અને જોર-જુલમથી છૂટકારો મેળવવા માટે, મોટી સંખ્યામાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એવું નક્કી કરશે કે આ આંદોલનના ઉદ્દેશ પર જીવન ન્યોછાવર કરવા સિવાય બીજા કોઈ આરો નથી. એ ભેગા થઈને જુલમી, દમનકારી, શોષણકર્તાઓ સામે યુદ્ધ છેડશે, રાજા કે રાણી બનવા માટે નહિ, કે કોઈ વળતર અત્યારે કે આવતા જન્મમાં મેળવવા નહિ કે મર્યા પછી સ્વર્ગ પામવા નહિ;

પણ ગુલામીની જંજીરો ફગાવી દેવા માટે, સ્વતંત્રતા અને શાંતિની સ્થાપના માટે, એ લોકો આ જોખમી પણ યશસ્વી માર્ગ ખેડશે. શું પોતાના ઉદ્દેશો પર તેમના ગર્વને ધમંડ કહી શકાય? કોણ એવું વાહિયાત છે કે જે આમ કહી શકે? હું તેને કહીશ કે તે મૂર્ખ અને દુષ્ટ છે. આવી વ્યક્તિની ઉપેક્ષા જ કરી શકાય કે જેને હૃદયમાંથી ઉઠતો આ વાતનું ઊંડાણ, લાગણીઓ, અભિવ્યક્તિ અને ઉમદા ભાવના સમજાતી નથી. તેનું હૃદય મુત છે, એક હાડ-માંસનો લાગણી વિનાનો ઢગલો. તેની માન્યતાઓ ઢચુપચુ છે અને લાગણીઓ રુક્ષ છે. તેના સ્થાપિત હિતો તેને સત્ય જોવા માટે સક્ષમ બનાવતા નથી. ખેર, આપણી માન્યતાઓમાંથી જ્યારે પણ આપણે હિંમત મેળવીએ છીએ ત્યારે આ રીતે ધમંડી હોવાની ઉપાધિ મળી જાય છે.

જો તમે લોકપ્રિય લાગણીઓની વિરુદ્ધમાં જાઓ; જો તમે કે એક હીરોની ટીકા કરો, એક મહાન માણસ કે જેને સામાન્ય રીતે બધી જ ટીકાઓથી પર ગણવામાં આવે છે. તો શું થાય છે? કોઈ તમારી દલીલોનો જવાબ વિવેકબુદ્ધિથી નહિ આપી શકે; તેને બદલે તમને ખોટી ડંકાસ મારનાર ધારી લેવામાં આવશે. આવું થવાનું કારણ માનસિક મંદતા છે. દયાહીન ટીકા અને સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ એ ક્રાંતિકારી વિચારધારાના બે મહત્ત્વના લક્ષણ છે. જેમ કે મહાત્માજી (ગાંધીજી) મહાન છે, તેઓ ટીકાઓથી પર છે અને તેઓ આ બધી બાબતોથી ઉપર ઊઠી ચુક્યા છે, તેઓ રાજકારણ, ધર્મ કે નૈતિકતાની બાબતમાં જે કંઈ પણ કહે છે તે જ સત્ય છે. તમે સહમત થાઓ કે નહિ, આ સત્ય માનવા તમે બંધાયેલા છો. આ બહુ રચનાત્મક વિચારશીલતા નથી. એવું પણ બને કે આપણે એક ડગલું આગળ માંડીએ ને અમુક ડગલાં પાછળ પણ જઈએ.

આપણા પૂર્વજોએ ધર્મ કે શ્રદ્ધાને કોઈક પ્રકારની સર્વોચ્ચ શક્તિમાં રૂપાંતરિત કરી નાખી છે. તેથી જ તો, જે પણ શ્રદ્ધાની પ્રમાણભૂતતાને પડકારે કે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને નકારે, તેને કાફર કે વિશ્વાસઘાતી કે ટ્રોલી ગણવામાં આવે.

ભલે પછી તેની દલીલો એટલી મજબૂત હોય કે તેને નકારી ન શકાય, ભલેને પછી તેનો આદર્શ એટલો મજબૂત હોય કે તેને સર્વશક્તિમાનના શ્રાપને લીધે આવતી બદકિસ્મતીઓની ધમકીઓ આપીને ઘૂંટણીએ ન પાડી શકાય, તો પછી તેને ધમંડી કહીને ઉતારી પાડવામાં આવે છે. તો પછી શા માટે આ પ્રકારની ચર્ચામાં મારે મારો સમય બગાડવો? જે કે આપ લોકો સમક્ષ આ પ્રશ્ન પ્રથમ વખત આવ્યો છે એટલે મને આટલી લાંબી ચર્ચાની જરૂરિયાત અને ઉપયોગિતા લાગી.

જ્યાં સુધી આ પહેલા પ્રશ્નનો સવાલ છે, ત્યાં મને લાગે છે કે મેં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે હું કોઈ ધમંડને લીધે નાસ્તિક નથી બન્યો. હું નહિ માત્ર મારા વાચકો જ નક્કી કરશે કે મારી દલીલોનું વજન પડે છે નહિ. હું જે ઈશ્વરમાં માનતો હોત તો, મને ખબર છે કે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં મારી જિંદગી સહેલી બની હોત, આ બોજ કેંડ હળવો બન્યો હોત. મારા ઈશ્વરમાં અવિશ્વાસને કારણે બંધી જ પરિસ્થિતિઓ વિકટ ભાસે છે અને આગળ પણ બધું વધુ ખરાબ જ થશે. થોડા ભક્તિભાવવાળા બનવાથી આવી પરિસ્થિતિને કાવ્યાત્મક વળાંક આપી શકાય. પણ મને મારા અંત સાથેની મુલાકાત માટે કોઈ અફીણની જરૂર નથી. હું વાસ્તવવાદી વ્યક્તિ છું. હું વિવેકબુદ્ધિની મદદથી હું આવા વલણ પર વિજય મેળવવા ઈચ્છું છું. હું મારાં પ્રયત્નોમાં હંમેશાં સફળ થતો નથી. પણ માનવીનું કર્તવ્ય છે કે પ્રયત્નો કરવા. સફળતાનો આધાર મળતી તકો અને બનતી પરિસ્થિતિઓ પર હોય છે.

હવે આપણે બીજા પ્રશ્ન પર આવીએ છીએ જે (નાસ્તિક હોવા પાછળનું કારણ) ધમંડ કે અલંકાર ન હોય તો આદિ કાળથી ચાલી આવતી ઈશ્વર પરની માન્યતાને નકારવાનાં કોઈ મજબૂત કારણો મારી પાસે હોવાં જોઈએ. ચાલો, એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરીએ. મને લાગે છે કે જે વ્યક્તિ પાસે તર્કની શક્તિ હોય છે તે પોતાની જિંદગી અને આસ-પાસના લોકોને તે સમજાવવાની સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે. જ્યાં મજબૂત પુરાવાઓનો અભાવ હોય છે ત્યાં સાધકભાવવાળી ફિલસૂફી ધૂસી જાય છે. મેં આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે, મારા એક ક્રાંતિકારી મિત્ર કહેતા કે, '(સાધકભાવવાળી) ફિલસૂફી એ માનવીય નિર્બંધતાનું પરિણામ છે'. આપણા પૂર્વજો પાસે જગતના રહસ્યોને ઉકેલવા માટે ઘણી કુરસદ હતી; રહસ્યોના ભૂતકાળ, વર્તમાન અને ભવિષ્ય, તેનાં 'શા માટે' અને 'એટલાં માટે' વગેરે. પણ સીધા પુરાવાની જાબરદસ્ત ખોટને લીધે, દરેક પ્રશ્નોના ઉકેલો પોતાની રીતે શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેથી જ આપણને વિવિધ ધાર્મિક પંથોના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાં મોટો તફાવત જોવા મળે છે. આરેક તેઓ બહુ વિરોધાભાસી અને વિસંવાદી સ્વરૂપો લે છે. આપણને પૂર્વીય (Oriental) અને પાશ્ચાત્ય (Occidental) ફિલસૂફીમાં મોટો તફાવત જોવા મળે છે. દરેક ભૂગોળાર્ધમાં વિવિધ પંથોની વિચાર-વ્યવસ્થામાં ફેરફાર જોવા મળે છે. એશિયામાં જોવા મળતા ધર્મોમાં, ઈસ્લામ ધર્મ હિંદુ ધર્મથી અસંગત છે, તો જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ એ બ્રાહ્મણવાદથી બહુ અલગ છે. અને પછી બ્રાહ્મણવાદની અંદર જ, આપણને બે વિસંગત પંથ જોવા મળે છે: આર્ય સમાજ અને સનાતન ધર્મ. ચાર્વાક વળી એક બીજો આદિ કાળનો સ્વતંત્ર વિચારક જોવા મળે છે. તેણે તો ઈશ્વરની સત્તાને પડકારી છે. આ બંધી જ માન્યતાઓ ઘણા મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના પ્રશ્નોમાં એકબીજાથી ભિન્ન પડે છે, પણ તેમાંનો દરેકનો પોતે જ સાચો ધર્મ હોવાનો દાવો છે. દરેક અનિષ્ટનું મૂળ આ છે. વિવિધ વિચારો અને આદિ કાળના ઘિંતકોના પ્રયોગોને વિકસિત કરવાને બદલે, તે દ્વારા આપણી જાતને ભવિષ્યના સંઘર્ષ માટે વિચારો પર આધારિત હથિયારથી સજ્જ કરવાને બદલે, - આપણે એવા આળસુ, સુસ્ત, ધર્માર્થ છીએ કે - આપણે રૂઢિચુસ્ત ધર્મને વળગી રહીને સમગ્ર માનવ જાગૃતિને બંધિયાર પાબોચિયાના સ્તર પર લાવી મૂકી છે.

(માનવ) ઉન્નતિના કાળે આગળ આવતી દરેક વ્યક્તિ માટે જૂની માન્યતાઓના દરેક સિદ્ધાંતની ટીકા કરવી બહુ જરૂરી હોય છે. તેણે જૂની માન્યતાઓની યોગ્યતાને એક પછી એક પડકારવી પડે. તેણે દરેક વિગતનું વિશ્લેષણ કરીને તેને સમજવી પડે. જે આકરા વિચાર-વિમર્શ પછી, વ્યક્તિ

કોઈ પ્રકારની (ધાર્મિક) ફિલસૂફીના સિદ્ધાંતોમાં માનવા તરફ દોરાય તો તેની શ્રદ્ધા-માન્યતા સમજી શકાય. કદાચ તેનો તર્ક ભૂલ ભરેલો કે ખોટા માર્ગે દોરનારો હોઈ શકે. પણ તેને સુધરી શકવાની તક છે કારણ કે તર્કશક્તિ તેના જીવનનો માર્ગસૂચક સિદ્ધાંત છે. પણ શ્રદ્ધા - ખરેખર તો કહેવું જોઈએ - અંધશ્રદ્ધા વિનાશકારી છે. તે વ્યક્તિને તેની સમજણશક્તિથી વંચિત કરે છે અને તેને પ્રત્યાઘાતી બનાવે છે.

જો કોઈ વ્યક્તિ વાસ્તવવાદી બનવાનો દાવો કરતી હોય તો તેણે જૂની-પુરાણી માન્યતાઓની સત્યતાને પડકારવી જોઈએ. જે માન્યતાઓ તર્કનું ભીપણ આક્રમણ પાળી ન શકે તો તે ભાંગી પડે છે. ત્યારબાદ નવી ફિલસૂફીનું ખેડાણ કરવાનું કામ વ્યક્તિએ શરૂ કરવું જોઈએ. પહેલું કામ નકારાત્મક હતું. ત્યાર બાદ સકારાત્મક કામ આવે છે કે જેમાં જૂના સમયની થોડી સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને નવી ફિલસૂફીના સ્તંભ ચણી શકાય. જ્યાં સુધી મને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી હું સ્વીકારું છું કે આ વિષયમાં મારો પૂરતો અભ્યાસ નથી. મને પૂર્વીય (Oriental) ફિલસૂફી ભણવાની બહુ સખત ઈચ્છા છે, પણ મને જોઈતી તક અને પૂરતો સમય મળ્યો નથી. જે કે હું જ્યારે જૂની-પુરાણી માન્યતાઓને નકારું છું ત્યારે તે એક માન્યતાને બીજી માન્યતાથી હરાવવાની વાત નથી. હું તો જૂની માન્યતાઓની યોગ્યતાને મજબૂત દલીલો વડે પડકારું છું. આપણે પ્રકૃતિમાં એ રીતે માનીએ છીએ કે માનવ વિકાસનો આધાર પ્રકૃતિ પરના નિયમનમાં રહેલો છે. તેની પાછળ કોઈ ચેતનવંત સત્તાધીશ નથી. આ જ અમારી ફિલસૂફી છે.

હું એક નાસ્તિક તરીકે, આસ્તિકોને અમુક પ્રશ્નો પૂછું છું :

૧. જે, તમે એવું માનો છો કે સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ, સર્વોચ્ચ ઈશ્વરે પૃથ્વી કે બ્રહ્માંડનું સર્જન કર્યું, તો મહેરબાની કરીને સૌ પ્રથમ મને જણાવો કે, આ દુનિયાનું સર્જન જ કેમ થયું. આ દુનિયા કે જે પીડા-વ્યથા અને તીવ્ર ગરીબીથી ભરેલી છે, જ્યાં એક પણ વ્યક્તિ શાંતિથી એક પળ જીવી શકતી નથી.

૨. મને એમ નહિ કહેતા કે આ જ તેનો નિયમ છે. જે તે નિયમોથી બંધાયેલો હોય તો તે સર્વશક્તિમાન નથી. એમ પણ ન કહેતા કે આ જ તેની મજા કે મરજી છે. (સમ્રાટ) નીરોએ રોમને સળગાવ્યું હતું. તેણે અમુક સંખ્યામાં લોકોને મારી નાખ્યા. તેણે ય અમુક કુરુણાંતિકા સર્જી છે, તે પણ તેની મરજી મુજબની રોગિષ્ટ મજા માટે. પણ તેનું ઈતિહાસમાં શું સ્થાન છે? કેવા નામ આપીને તેને આપણે યાદ કરીએ છીએ? બધા જ નિંદાત્મક વિશેષણો તેને અજ્ઞાણવામાં આવે છે. નીરોને વખોડતી ભીપણ નિંદાથી ઈતિહાસનાં પાનાં રંગાયેલા છે: જુલમી, દયાવિહીન, દુરાચારી. એક ચંગીઝ ખાને અમુક હજાર લોકોને તેની મરજી મુજબની મજા માટે મારી નાખ્યા અને આપણે તેના નામમાત્રથી નફરત કરીએ છીએ. હવે, તમારો સર્વશક્તિશાળી, શાશ્વત નીરો, જે દરરોજ, દરેક ક્ષણે પોતાનો સમય પસાર કરવા માટે લોકોને મારે છે, તેને તમે કેવી રીતે વ્યાજબી ગણાવો છો? તમે કેવી રીતે તેના કારસ્તાનને સમર્થન આપો કે જે (કારસ્તાનો) ચંગીઝ ખાનથી કુરતામાં આગળ વધી જાય અને જેના લીધે લોકો પર કંગાલિયત લદાઈ જાય. હું પૂછું છું કે તે સર્વશક્તિશાળીએ આવી દુનિયા જ કેમ બનાવી કે જે જીવતા નર્ક જેવી છે, એક સદંતર બદસ્વાદ, શાંતિવિહીણી જગ્યા. તેણે માનવનું સર્જન જ કેમ કર્યું જ્યારે તેની પાસે તેમ ન કરવાની સત્તા હતી? શું તમારી પાસે મારા કોઈ પ્રશ્નોનો કોઈ જવાબ છે? તમે કદાચ એમ કહેશો કે આ બધું તો જે સહન કરે છે તેને સારું વળતર આપવા અને અનિષ્ટ કરનારને સજા કરવા માટે છે. વારુ, વારુ, તમે એક વ્યક્તિ કે જે પહેલાં તમારા શરીરને પીડા આપે છે અને પછી તેના પર ધીમેથી પંપાળીને મલમ લગાડે છે તેના વર્તનને ક્યાં સુધી યોગ્ય ગણાવશો? પેલા કુસ્તીના દંગલના આયોજક કે સમર્થકો ગુલામ યોદ્ધાઓને ભૂખ્યા સિંહો સામે ફેંકી દેતા, જે તે ભયંકર મૃત્યુમાંથી બચી જાય તો તેમની સારવાર કરીને તેમની કાળજી લેતા, તેઓ કેટલા અંશે વ્યાજબી હતા ? તે માટે હું પૂછું છું કે : શું માનવીનું સર્જન આ પ્રકારની મજા લેવા માટે થયું હતું?

આંખો ઉઘાડો અને જુઓ કે ઝૂંપડપટ્ટીઓમાં લાખો લોકો ભૂખે મરી રહ્યા છે અને તે ઝૂંપડીઓ જેલની ગમગીન અંધારકોટડી કરતાં પણ ગંદી હોય છે; મજૂરોને ધીરજપૂર્વક કે નિષ્કૃતાપૂર્વક જેતા રહો કે કેવી રીતે અમીર પિશાચ તેમનું લોહી ચૂસે છે; આ રીતે થતા માનવીય શક્તિના બગાડની વાત તમારા મન પર લઈ

આવો કે જે થોડી પણ સામાન્યબુદ્ધિ ધરાવતા વ્યક્તિને થયેલા વ્યક્તિ મૂકશે. જરા જુઓ કે અમીર દેશો તેમનું વધારાનું ખાદ્ય ઉત્પાદન, જરૂરિયાતમંદ અને વંચિતોમાં વહેંચવાને બદલે દરિયામાં ફેંકી દે છે. માનવીય કંકાલના પાયાઓ પર રાજાઓના મહેલો બંધાય છે. તેમને આ બધું જોવા દો અને બોલવા દો કે 'ઈશ્વરના રાજ્યમાં બધે સુખ-શાંતિ છે' (All is well in God's Kingdom). આવું શા માટે? તે મારો પ્રશ્ન છે. તમે શાંત થઈ ગયા છો. ભલે ત્યારે, હું મારો આગળનો મુદ્દો ઉઠાવું છું.

તમે, હિંદુધર્મીઓ, એવું કહેશો કે : જે કોઈ પણ આ જન્મમાં તકલીફો સહન કરે છે, તે પાછલા જન્મમાં જરૂર પાપી હશે. એ વાતને સમકક્ષ એવું કહી શકાય કે જે અત્યારે શોષણકર્તા છે તે જરૂર પાછલા જન્મમાં દેવી લોકો હશે. માત્ર એ જ કારણથી અત્યારે તેમની પાસે સત્તાના સૂત્રો છે. હું સીધુંસઢ કહું છું કે તમારા પૂર્વજે ચાલાક લોકો હતા. તેઓ હંમેશાં શુદ્ધ રમતો રચવાની શોધમાં રહેતા કે જેથી લોકોની તર્કની શક્તિ છીનવી શકાય. ચાલો, આગળ મારી દલીલમાં કેટલું વજન છે તેનું વિશ્લેષણ કરીએ.

ગુનો કરનારને મળતી સજા માટે કાયદાશાસ્ત્રની ફિલસૂફીમાં નિષ્ણાત લોકો ત્રણ કે ચાર સિદ્ધાંતોનો સજાને વ્યાજબી ઠરાવવા ઉપયોગ કરે છે. જે આ પ્રમાણે છે : બદલો, સુધારણા અને નિવારણ. બદલાના (કરેલા ગુનાની વસૂલાત) સિદ્ધાંતને તો હવે દરેક વિચારક વખોડી કાઢે છે. (ગુના) નિવારણનો સિદ્ધાંત પણ તેની ખામીના કારણે ત્યજઈ જવામાં છે. (ગુનેગારના) સુધારણાનો સિદ્ધાંત હવે વિસ્તૃત સ્વીકૃતિ પામ્યો છે અને તેને માનવ વિકાસ માટે જરૂરી મનાય છે. તેનો ઉદ્દેશ ગુનેગારને સુધારવાનો છે અને તેને શાંતિપ્રિય નાગરિક બનાવવાનો છે. એવો ક્યો ઉદ્દેશ ભગવાને આપેલી સજા પાછળ હોય છે, ભલેને પછી તે જેને કોઈ નુકસાન કર્યું છે તેને જ (સજા) કેમ ન મળી હોય? ચાલો, આ દલીલ માટે ક્ષણિક એવું માની લઈએ કે જે એક વ્યક્તિએ કોઈ ગુનો પાછલા જન્મમાં કર્યો હોય તો ભગવાન તેને બિલાડી કે ગાય, ઝાડ-પાન કે બીજું કોઈ પ્રાણી બનાવીને સજા આપે છે. તમે આવી ભગવાને આપેલી સજાઓનો હિસાબ માંડો તો ચોર્ચાસી લાખ થાય છે. હવે આ મૂરખવેડાં, જે (ભગવાને આપેલી) સજાના નામે ચલાવાય છે તેની માનવજાત પર કોઈ સુધારણાવાદી અસર થાય છે કે? તમે એવા કેટલા લોકોને મળેલા છો કે જે કોઈ પાપ કરવાને લીધે પૂર્વજન્મમાં ગંધાડાનો અવતાર હતાં? ચોક્કસ એવું કોઈ જ નહિ હોય! તો પછી આ પૂર્વજન્મનો પૌરાણિક કહેવાતો સિદ્ધાંત એ પરી-કથા સિવાય કશું નથી. મને તો આ અકથ્ય બકવાસને ચર્ચામાં લાવવાનો કોઈ મતલબ લાગતો નથી.

શું તમને ખબર છે કે દુનિયામાં સૌથી શ્રાપિત પાપ હોય તો તે 'ગરીબ હોવું' છે? હા,

ગરીબી એ પાપ છે, ગરીબી એ સજા પણ છે. ધિક્કાર હજી એ કાયદા ઘડનાર, વકીલ કે ન્યાયાધીશ પર કે જે વ્યક્તિને આવા અધમ પાપના કળાણમાં ખૂંપાવી દેતાં પગલાંની દરખાસ્ત કરે છે. શું તમારા સર્વજ્ઞ ઈશ્વરને આવું સૂચ્યું નહિ કે પછી તેને આ સત્ય લાખો લોકોની અકથ્ય વેદનાઓ અને યાતનાઓ પછી જ સમજાયું? તમારા સિદ્ધાંતો પ્રમાણે, તમે એ વ્યક્તિની દશા વિષે શું માનો છો કે જેણે પોતે કોઈ ગુનો કર્યા વગર (કહેવાતી) નીચી જાતિના કુટુંબમાં જન્મ લીધો હોય? કે એ ગરીબ હોય અને તેના લીધે તે સ્કૂલ ન જઈ શકે. કે જેની એ જ નિયતિ છે કે તેને (કહેવાતી) ઊંચી જાતિમાં જન્મેલાં તરફથી ધિક્કાર મળે અને હડધૂત થવું પડે છે. તેના નિરક્ષરતા, ગરીબી અને બીજાઓ તરફથી મળતા ધિક્કારને લીધે તેનું દૈન્ય સમાજથી વધુને વધુ વિમુખ થતું રહેશે. ધારો કે તે કોઈ ગુનો કરે તો તેનું પરિણામ કોણ ભોગવશે? તે વ્યક્તિ, ઈશ્વર કે સમાજના સુશિક્ષિત લોકો? સ્વાર્થી અને ગવિષ્ટ બ્રાહ્મણોએ જેમને ઈરાદાપૂર્વક અજ્ઞાની રાખ્યા છે તેવા લોકોને મળતી સજાઓ વિષે તમારો મત શું છે? જે ભૂલથી આ ગરીબ 'પ્રાણીઓ'એ વેદો કે તમારા પવિત્ર પુસ્તકોના અમુક શબ્દો સાંભળી લીધા હોય તો આ બ્રાહ્મણો તેમના કાનમાં પ્રવાહી સીસું રેડી દેતા. જે એ લોકો કોઈ ગુનો કરે તો તેના માટે દોષિત કોણ? આખરે કોણે સહન કરવાનું આવશે?

મારા વડાલા દોસ્તો, આ બધા સિદ્ધાંતો અને શાસ્ત્રો એ વિશેષાધિકાર ભોગવતા વર્ગોની ઉપજ છે. તે લોકો આવા સિદ્ધાંતો-શાસ્ત્રોના ઉપયોગથી પોતાની સત્તાને વ્યાજબી ગણાવે છે, સંપત્તિ એકઠી કરે છે કે પચાવી પાડે છે. કદાચ અપ્ટન સીન્ક્લેરે જ ક્યાંક લખ્યું છે કે, 'માનવીને આત્માના અમરત્વમાં યુસ્ત રીતે માનતો કરો, પછી તેની પાસે જે હોય તે લૂંટી લો, પછી તે પોતે પણ આ પ્રક્રિયામાં તમને રાજી-ખુશીથી મદદ કરશે'. ધાર્મિક પ્રચારકો અને સત્તાધારીઓ વચ્ચેની ગંદી સાદાગંઠને લીધે ચાબુક, જેલ, વધસ્તંભ અને સૌથી વધુ તો આવા સિદ્ધાંતો વગેરેના 'વરદાન' (સમાજ પર) ઉતરી આવ્યા છે.

હું પૂછું છું કે શા માટે તમારો સર્વશક્તિશાળી ઈશ્વર (કે ધર્મ) કોઈ વ્યક્તિ પાપ કે ગુનો કરતો હોય તે પહેલાં તેને રોકી શકતો નથી. ઈશ્વર માટે તો તે બાળરમત હશે ને. શા માટે તેણે યુદ્ધખોરોને મારી ન નાખ્યા? શા માટે તેણે તેમના મગજમાંથી યુદ્ધનો ઉન્માદ જ ભૂંસી ન કાઢ્યો? આ રીતે તેણે માનવજાતને મોટી આફતો અને ત્રાસાદિથી બચાવી લોત. શા માટે તે બ્રિટિશરોમાં માનવતાવાદી લાગણીઓ રેડતો નથી કે જેથી રાજી-ખુશીથી તેઓ ભારત છોડીને ચાલ્યા જાય? હું પૂછું છું કે શા માટે તે મૂડીવાદી વર્ગોના દૈન્યમાં પરજીવ માનવતાવાદ ઉમેરતો નથી કે જેથી ઉત્પાદન પ્રણાલીના ખાનગી અંકુશો તે છોડી દે અને મજૂરી કરતી સમગ્ર

માનવજાતને નાણાંની બેડીઓમાંથી મુક્તિ મળે. જે તમે સમાજવાદી સિદ્ધાંતની વ્યવહારદક્ષતાના અંગે દલીલ કરશો તો હું તો તમારા સર્વશક્તિશાળી ઈશ્વર પર તેનું અમલીકરણ છોડી દઉં છું. સામાન્ય લોકો સમાજવાદી સિદ્ધાંતના કાયદા સમાજ કલ્યાણની યોજનાઓ સુધી જ સમજે છે અને પછી તેનું અમલીકરણ ન થઈ શકે તેવા બહાનાં હેઠળ તેનો વિરોધ કરે છે. ભલે તો પછી ઈશ્વરને આગળ વધવા દો અને બધું વ્યવસ્થિત કરી દેવા દો! હવે તર્કને તરકટ કરવાનું બંધ કરીએ. બ્રિટિશ રાજ એ ઈશ્વરી ઈચ્છાના લીધે નથી પણ આપણે દ્રઢતા અને હિંમતથી તેનો સામનો કરી શકતા નથી એટલે ચાલે છે. તેઓ આપણને ઈશ્વરી વરદાનથી દબાવી નથી રહ્યા પણ બોમ્બ અને બંદૂક, રાઈફલ અને કારતુસ, પોલિસ અને લશ્કર અને સૌથી વધુ તો આપણી પોતાની ઉદાસીનતાથી દબાવીને, તેઓ સફળતાથી સૌથી જઘન્ય પાપ કરી રહ્યા છે કે જેમાં એક દેશ બીજા દેશનું શોષણ કરે છે. ઈશ્વર ક્યાં છે? તે શું કરે છે? તેને આ બધું કરીને કોઈ રોગીષ્ટ મજા આવી રહી છે? એક નીરો! એક ચંગીજ ખાના! મુદ્દાબાદ!

હવે ઉપજીવી કાઢેલી વાતો ચાલતી હોય તેવો એક ઓર વિષય. તમે મને પૂછશો કે હું પૃથ્વીની વ્યુત્પત્તિ અને માનવજીવનની શરૂઆત કેવી રીતે સમજવું છું. ચાર્લ્સ ડાર્વિને આ વિષય પર પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેના પુસ્તકનો અભ્યાસ કરો. સોલમ સ્વામીના 'કોમન સેન્સ' પર પણ નજર નાખો. તમને સંતોષકારક જવાબ મળી જશે. આ વિષયનો સંબંધ જીવવિજ્ઞાન અને પ્રકૃતિવિજ્ઞાન સાથે છે. આ કુદરતની બીના છે. વિવિધ અવકાશીય પ્રદાર્થોના અકસ્માતી મિશ્રણને લીધે બનતી નીહારિકામાંથી પૃથ્વીનો જન્મ થયો છે. ક્યારે? આ માટે (જેવ) ઈતિહાસનો અભ્યાસ કરવો પડે. આ જ પ્રક્રિયા દ્વારા પ્રાણીઓની ઉત્ક્રાંતિ થઈ અને લાંબા સમય બાદ માનવીની. ડાર્વિનનું પુસ્તક 'ઓરિજિન ઓફ સ્પીશીઝ' વાંચો. ત્યાર બાદનો સમગ્ર વિકાસ માનવીના કુદરત સાથેના સતત સંઘર્ષ અને કુદરતનો પોતાની રીતે ઉપયોગ કરવાની ખૂબી ને કારણે થયો. આ બીનાનું આ બહુ ટૂંકું રેખાંકન છે.

તમારો આગલો પ્રશ્ન હશે કે પાછલા જન્મમાં કોઈ પાપ ન કર્યા હોવા છતાં કેમ કોઈ બાળક અંધ કે અપંગ જન્મે છે. આ પ્રશ્ન પણ જીવવિજ્ઞાનીઓ દ્વારા સંતોષકારક રીતે એક જીવવિજ્ઞાનની બીના તરીકે સમજાવવામાં આવ્યો છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે સમગ્ર આધાર માતા-પિતાના સભાન કે અભાનપણે કરેલી કોઈ ક્રિયા કે (શારીરિક) રચના પર હોય છે જેના લીધે જન્મ પહેલાંથી જ બાળકમાં ખોડખાંપણ આવી હોય.

તમે મને કદાચ એક ઓર પ્રશ્ન પૂછશો, પણ તે બહુ બાલીશ છે. પ્રશ્ન છે કે જે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ જ ન હોય, તો લોકો તેમાં માનવાનું શરૂ કેમ કરે છે? મારો જવાબ ટૂંકો અને સ્પષ્ટ છે. જેમ લોકો ભૂત,

પ્રેતાત્મા વગરેમાં માને છે તેવી જ રીતે ઈશ્વર વિષે પણ માન્યતા ઊભી થઈ છે ને પ્રસાર્યા કરે છે : એક જ ફરક એ છે કે ઈશ્વર વિષેની માન્યતા સાર્વત્રિક છે અને તેની પાછળ સુવિકસિત ધાર્મિક ફિલસૂફી છે. જો કે હું આવી ફિલસૂફી સાથે સંમત થતો નથી. તેની (ઈશ્વરની) વ્યુત્પત્તિ એ શોષણખોરોની લંપટાઈને આભારી છે. તેઓ એક સર્વોચ્ચ શક્તિનું અસ્તિત્વ હોવાનો પ્રચાર કરીને જનતાને પોતાની સત્તા હેઠળ દબાવીને રાખવા માંગતા હતા. આ રીતે ઈશ્વરી સત્તાનો અધિકૃત હક્ક પોતાની પાસે હોવાનો દાવો કરીને (સમાજમાં) વિશેષાધિકાર ભોગવતા રહ્યા. હું બધા જ ધર્મોના, સંપ્રદાયોના, ધાર્મિક ફિલસૂફીના કે આવી સંસ્થાઓના મૂળ મુદ્દાઓ સાથે અસંમત નથી થતો પણ લાંબા ગાળે તેઓ જુલમી, શોષણખોર વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ અને વર્ગોના સમર્થકો કે પ્રતિનિધિ બની જાય છે. રાજની સામે વિદ્રોહ કરવો તે દરેક ધર્મમાં હંમેશાં પાપ જ ગણવામાં આવતું.

જ્યાં ઈશ્વરની વ્યુત્પત્તિની વાત છે ત્યાં મારો વિચાર છે કે જ્યારે માનવીને પોતાની નબળાઈ, ખામીઓ અને મર્યાદા વિષે ભાન થયું, ત્યારે માનવીએ ઈશ્વરનું સર્જન પોતાની કલ્પનાઓથી કર્યું છે. આ રીતે તેને બધી જ કપરી પરિસ્થિતિનો અને જીવન દરમ્યાન આવતા બધા જ ડરનો સામનો કરવાની હિંમત મળી, અને તેને સમૃદ્ધિ અને સંપત્તિની (અસમાનતાની) વિરુદ્ધમાં ઊભરો દબાવી રાખવાનું કારણ પણ મળ્યું. ઈશ્વરને તેના ઉટપટાંગ કાયદા અને પૈતૃક ઉદારતા સાથે વિવિધરંગી કલ્પનાઓના રંગે સતત ચીતરવામાં આવ્યો. કોઈ વ્યક્તિ સમાજની સામે ભય ઊભો ન કરી શકે તે માટે ઈશ્વરનો ઉપયોગ દૈવી રોષ અને ઈશ્વરી કાયદાનું નામ લઈને પ્રતિબંધક પરિબળ તરીકે કરવામાં આવ્યો. ઈશ્વર દુર્દેશા પામેલ આત્માના આર્કંદ માટે હતો કારણ કે જ્યારે દુર્દેશાનો સમય હોય અને વ્યક્તિ એકલવાથી અને અસહાય પડી જાય ત્યારે તે (ઈશ્વર) માતા-પિતા, ભાઈ-બહેન કે મિત્ર તરીકે સાથે ઊભી રહી શકે. દુર્દેશામાં રહેલી વ્યક્તિ માટે જ ઈશ્વર એક મદદરૂપ વિચાર છે.

જેમ સમાજ આંધળી મૂર્તિપૂજા અને ધર્મની સાંકડી વ્યાખ્યાઓનો વિરોધ કરે છે તે રીતે સમાજે ઈશ્વરમાં માન્યતાની સામે જ લડવું જોઈએ. આ રીતે માનવી પગભર થઈ શકશે. આ રીતે જ માનવી પોતાની શ્રદ્ધાને એક બાજુએ ફેંકીને બધી જ વિષમતાઓનો સામનો હિંમત અને બહાદુરીથી કરશે. અત્યારે મારા મગજમાં બિલકુલ આ જ છે. મારા મિત્રો, આ મારો ધર્મડંડ નથી, આ જ મારી વિચારવાની ઢબ છે, જેના લીધે હું નાસ્તિક છું. મને નથી લાગતું કે હું ઈશ્વરમાં મારી માન્યતા મજબૂત કરીને અને તેને નિયમિતતાથી ભજવે, (આ મને કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે બહુ નીચ ક્રિયા લાગે છે), હું મારી પરિસ્થિતિમાં કોઈ સુધારો લાવી શકું છું કે ન તો હું તેને વધુ બગાડી શકું છું. મેં ઘણા નાસ્તિકો વિષે બધી જ મુસીબતનો સામનો નીડરતાથી કરતા હોવાનું વાંચ્યું છે, તો હું ય છેક છેલ્લે સુધી મસ્તક ઉગ્રત રાખીને પુરુષાતનથી ઊભો રહીશ, વધસ્તંભ ઉપર પણ.

ચાલો જોઈએ છે કે હું કેટલો મક્કમ છું. મારા એક મિત્રે મને પ્રાર્થના કરવાનું કહ્યું છે. મેં તેને જ્યારે મારી નાસ્તિકતા વિષે જણાવ્યું તો તે કહે, 'જ્યારે તારા છેલ્લા દિવસો આવશે, ત્યારે તું (ઈશ્વરમાં) માનવાનું શરૂ કરીશ'. મેં કહ્યું, 'જી ના, મારા સાહેબ, એવું ક્યારેય નહિ બને. મને તે નીચ અને નૈતિક જુરસો તોડતું કામ લાગે છે. બસ, આવા જ સ્વાર્થી કારણો માટે, હું ક્યારેય કોઈને નહિ ભજું.' વાચકો અને મિત્રો, શું આ ધર્મડંડ છે? જો હોય તો હું તેમાં માનું છું.

અનુકથન : આ લેખના ભાષાંતરની શરૂઆત એટલા માટે થઈ કારણ કે મારે આ લેખ ધ્યાનથી વાંચવો હતો. ભાષાંતર કરીએ તો સૌથી વધારે ધ્યાનથી વાંચી શકાય. બસ, આ રીતે જ આ કામ હાથમાં લીધું. પહેલા ભાગનું ભાષાંતર કર્યા પછી, જાણવા મળ્યું કે કે ગુજરાતીમાં ભગતસિંહનાં લખાણોનું વર્ષો પહેલાં ભાષાંતર થયેલું, જે અપ્રાપ્ય છે. તેથી તો આ કામ કરવાની વધુ જરૂર લાગી. આ પહેલાં મને ભગતસિંહની શહાદત વિશેની 'વાર્તા' ખબર હતી પણ તેમના વિચારો વિષે બહુ ખબર ન હતી. એવું લાગે છે કે આપણા સ્વતંત્રસેનાનીઓ રાજ-રાણી પ્રકારની વાર્તાઓના પાત્રો બની ગયા છે અને તેઓ ખરેખર શું માનતા કે વિચારતા, તેમાં કોઈને બહુ રસ હોતો નથી. પ્રવર્તમાન વિવિધ

વિચારધારાઓના પડદા વડે તેમને ઢાંકવામાં આવે છે અને પોતપોતાના વિચારોને સંગત વ્યાજબી ઠરાવવામાં આવે છે. સૌથી મોટો પ્રશ્ન છે કે જે લોકો એ ભારતની સ્વતંત્રતા માટે જીવન આપ્યું, તેમના સ્વતંત્ર ભારતનું સ્વપ્ન કેવું હતું? અને એ સ્વપ્નની સરખામણીમાં અત્યારે ભારત કેવું છે?

મને ભગતસિંહના વ્યક્તિત્વમાં બેહદ રસ પડ્યો છે. મોતની સજાની રાહ જોઈને બેઠેલો એક ત્રેવીસ વર્ષનો છોકરો, પોતે શું માને છે, કેમ માને છે અને તેના વૈચારિક સંઘર્ષ શું છે તે જણાવવામાં તેને રસ છે. આદર્શવાદનો આડંબર નથી, કોઈ દેખાડો નથી પણ પોતે જે માને છે તે પ્રમાણે વર્તવા માટેનો સંઘર્ષ દેખાઈ આવે છે. કોઈની આંધળી ભક્તિ નહિ, ન ધર્મની, ન પોતાની વિચારધારાની, ન પોતાના મિત્રો વગેરેની. તેનામાં એક પ્રકારની પ્રૌઢતા છે, તાર્કિક શક્તિ છે, વિવિધ વિષયો પર પોતીકી દ્રષ્ટિ છે અને વગર વિચાર્યે કોઈ 'કંઠી' ન પહેરવાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિશક્તિ છે. આ બધા એક વિચક્ષણ નેતાના લક્ષણો છે.

વળી પાછાં સમયનું વહેણ ભગતસિંહ સુધી ખેંચી લાવશે તો વધુ કામ કરીશું. ભાષાંતરની ભાષા વગેરે અંગે તમારાં સૂચન આવકાર્ય છે.

સૌજન્ય : લેખકનો બ્લોગ - 'ચરખો' : February 11 & 24, 2012 : <http://charkho.blogspot.com/>

દર્પણ જૂઠ ન બોલે

• દીપક મહેતા

છેક નવમી સદીમાં રાજશેખર નામના સંસ્કૃતના એક મોટા કવિ અને વિવેચક થઈ ગયા. એકવીસમી સદીના વાચકો અને વિવેચકો કેવા હશે એની તો એમને ક્યાંથી ખબર હોય? એમણે નહોતું જોયું છાપકામ, એટલે બીજાની છાપાંબૂલો બતાવી બતાવી પોતે કુલાતા નહીં. એમણે નહોતું જોયું સંગ્રાહક કહેતાં કમ્પ્યુટર, એટલે ઈન્ટરનેટની મદદથી પરદેશી શબ્દોના સાચા ઉચ્ચાર જાણી, બીજાના ખોટા ઉચ્ચાર વખોડી, મોટા ભાગે થતા નહીં. એ આંગલ કહેતાં અંગ્રેજી ભાષા જાણતા જ નહોતા, એટલે બીજાનાં લખાણમાં આવતા અંગ્રેજી શબ્દો જોઈ 'આ તો ભાષાનું ધોવાણ થઈ રહ્યું છે' એવી બુમરાણ મચાવતા નહીં. આ રાજશેખર ભલા હશે, પણ ભોટ નહોતા. એમણે વાચકો અને વિવેચકોને ચાર પ્રકારમાં વહેંચ્યા છે.

પહેલો પ્રકાર તે સત્પણાભ્યવહારી. આપણી માતૃભાષાનીયે માતા જેવી સંસ્કૃતનો આ શબ્દ ન સમજાયો, નહીં? તમે કોઈને કેરીનો કરંડિયો મોકલો છો - જો કે હજી થોડી વાર છે. તમે અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભાષ્યા હશો. કરંડિયામાં કેરીની સાથે સુકું ઘાસ પણ છે. કેરીની સાથોસાથ ઘાસ પણ ખાઈ જાય અને પાછો કેરી અને ઘાસ બત્રેનાં સરખા જ મોંઢાટ વખાણ કરે, તેવો વાચક કે વિવેચક તે સત્પણાભ્યવહારી. એને દરેક કવિ મહાકવિ લાગે, દરેક વાર્તા અપૂર્વ અને અદ્વિતીય લાગે. એ ગોળ અને ખોળ વચ્ચે ભેદ ન કરે. સમદષ્ટિને સર્વસમાન.

બીજો પ્રકાર તે અરોચકી. એમને કશું જ સારું ન લાગે, કશું જ માફક ન આવે. શહેરી જીવનની નવલકથા વાંચીને કહે કે પણ આમાં ગ્રામજીવનનું ચિત્ર ક્યાં છે? ગઝલ વાંચીને કહે કે અછાંદસ લખો તો ખરા કહું ને ગીત વાંચીને કહે કે મહાકાવ્ય લખો તો તમારામાં કેટલી પ્રતિભા છે તે ખબર પડે. જો કે તેમાં એક અપવાદ હોય છે. પોતાનું લખેલું બધું જ તેમને ગમતું - બેહદ ગમતું હોય છે. પછી ભલે ભર્યા ભવમાં પોતે માંડ સાડા ત્રણ નાટક લખ્યાં હોય, પોતાની જાતને શેક્સપિયરથી જરા ય ઊતરતા માને નહીં. પોતે પરોપજીવી પાંડિત્ય બતાવે એનો વાંધો નહીં, પણ બીજા કંઈ નવું, જુદું લખે તો તરત કહે કે એ તો અલાણી ફૂલાણી લાઈબ્રેરીમાં જઈને જૂનાં થોથાં ઉથલાવી ઉથલાવીને લખે છે. સાંભેલું બજાવે તો હું જાણું કે તું શાણો છે! કોઈ ગામમાં ગયા હોય, માગી ભીખીને ભાષણ કરવાનું એકાદ નોતરું મેળવ્યું હોય તો તેનો ઉપયોગ પણ બીજા લખનારા - છાપનારાની બદબોઈ કરવા માટે કરે. 'એવા રે, તમો તેવા રે' ગાયા કરે.

ત્રીજો પ્રકાર તે મત્સરી વાચકો અને વિવેચકોનો. એમાં પાછા આજકાલ તો બે પ્રકાર જોવા મળે. કેટલાકને સર્જકમાત્ર, લેખકમાત્ર સાથે બાપે માર્યા વેર. કોઈ પણ લેખક, કોઈ પણ લખાણમાં તેમને કશું સારું દેખાય જ નહીં. દૂધમાંથી

ક્યું નામ સાર્થક અનિલે, અનિલ

અનિલ ર. કાગળવાળા
04.10.1932 - 12.11.2011

‘શાંત, નિખાલસ ને ઠંડો સ્વભાવ, સદાય મલકાનો ચહેરો, નિરાભિમાન, નમ્ર, અનુભવી ને એકનિષ્ઠ કાર્યકર્તા, કાર્યક્ષમતા ને સક્રિયતા, વિનયી-વિવેકી, માયાળુ, સજ્જન, સમજદાર, આંતરિક શાંતિધર, ઉદાત, પરગજુ ... ‘ ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’નાં આદરણીય આગેવાનો અને સભ્યોએ અનિલભાઈને આવા સન્માનીય વિશેષણોથી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી. એ માટે અમે સર્વ કુટુંબીજનો તમારા સૌનો આભાર માનીએ છીએ. તમારી હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ એમના આત્માને શાંતિ અર્પણે, એવી અમને શ્રદ્ધા છે. તમારા સહાનુભૂતિ સંદેશાઓ થકી કુટુંબીજનોને સહનશક્તિ મળી છે.

તમારા સૌની શ્રદ્ધાંજલિમાં વર્તાતો એમનો સ્વભાવ એ એમનો એક બાહ્યાચાર ન હતો. એ એક સહજાચાર હતો. કુટુંબીજનો, સંબંધીઓ, મિત્રો કે કોઈ ત્રાહિત અજાણી વ્યક્તિ સાથે પણ એ જ એમની સહજતા અને વિનમ્રતા. સાઠેક વર્ષ પહેલાં સુરતમાં મોટા થતા હતા ત્યારે ઘરના કુટુંબીજન સમા નોકર કરસને કહેવું યાદ આવે છે, ‘બાબુ તો ભાઈ, ... ભગવાનનો માણસ.’ કરસનના હાથ તળે અમે ચારેય ભાઈબહેનો નાનેથી મોટા થયેલાં. અમારા બાપુજી અનિલભાઈને બાબુ કહેતા, એટલે એ પણ બાબુ કહેતો.

બહિર્મુખી અને અંતર્મુખી વિભાગે અનિલભાઈ અંતર્મુખી ગણી શકાય. ખાસ કરીને પોતાની સિધ્ધિ કે પ્રસંશનીય વાતો કરવાનું એમના સ્વભાવમાં જ નહીં. ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લે છે એટલી કુટુંબીજનોને ખબર, પરંતુ વિગતે ખાસ જાણકારી નહિ. તમારા પ્રતિભાવ થકી એમની એ બાજુનો અમને કંઈક ખ્યાલ આવ્યો. એ જ હિસાબે, કદાચ ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ના સમાજને એમની કૌટુંબિક બાજુનો ખ્યાલ ન હશે, એમ માની આ લખવા પ્રેરાયા છીએ.

પોરા કાઢવા તો ગુલુઉદ્યોગ ચલાવે, અને અમે કેવી બીજાની ભૂલો બતાવીએ છીએ એમ કહી છાતી ફૂલાવે. એમની પોતાની ગુજરાતીની જોડણીનાં ઠેકાણાં ન હોય, ‘મારી જોડણી જરા કાચી છે હોં’ એમ બેધડક કહે, પણ બીજાના લખાણમાં ઊંધી માત્રાને બદલે ચત્તી માત્રા છપાઈ ગઈ હોય તો મધર મેરી (અહીં ઊંધી કે ચત્તી કોઈ પણ માત્રા છપાય તો ય અનર્થ નહીં થાય. ઊંધી છપાઈ હોય તો જિસસ કાઈસ્ટની માતા સમજવું, ચત્તી છપાઈ હોય તો હિંદી ‘મેરી’ એટલે કે ‘મારી’ સમજવું) પાસે જઈ કકળાટ કરે. બીજો પેટા પ્રકાર તે પોતાના જૂથ, વાદ, વાડાનાં નહીં, તેવાં બધાં લખનારાને શત્રુ ગણનારા. પોતે એવું અને એટલું દુર્બોધ લખે કે ભલભલા અર્ઠગ વાચક-અભ્યાસીએ પણ જાહેરમાં લખવું પડે કે આમાં અમને તો કાંઈ ગમ પડતી નથી. પણ પાંચ-પંદર પિક્ચુઓની ટોળી એવા દુર્બોધ લેખક નીચે સતત પીઠ થાબડ્યા કરે. પોતે તો કોઈ વિષે બે સારા શબ્દ બોલી-લાખી ન શકે, પણ બીજું કોઈ બોલે. લખે તો ય તરત બબડાટ કરે કે એ તો એને બે-પાંચ હજાર રૂપિયા પુરસ્કાર રૂપે મળ્યા હશે ને, એટલે. આવા મત્સરી વિવેચકો ભલે ગમે તે, ગમે તેટલું ગાય, છેવટે એક સમ પર આવી અટકે : અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક હું શ્રીહરિ!

અને રાજશેખર પંડિતે ગણાવેલો ચોથો પ્રકાર તે નીરક્ષીરવિવેકી. દૂધ અને પાણીને જુદાં પાડી શકે, સારા-નરસા વચ્ચે ભેદ કરી શકે, એ તો ખરું જ. પણ એ ય જાણતા હોય કે ગમે તેવા કહેલા દૂધમાં પણ પાણીનો થોડો ભાગ તો હોવાનો જ. ગમે તેવી ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિમાં પણ બે-ચાર દોષ તો શોધી શકવાના જ. પણ બીજાની ભૂલો રોજ સવારે બતાવ-બતાવ કરવાનું પણ આજકાલની સાસુઓએ પણ છોડી દીધું છે. એટલે લખાણમાંના ક્ષીરને અપનાવે. નીરને ઓળખે ખરા, પણ એનો ગાજોવાજો ન કરે. આવા નીરક્ષીરવિવેકી વાચક ક્યાં જોવા મળે, તમે પૂછશો. તો હે પ્રિય વાચક! જરા અરીસામાં નજર નાખી લે. અને હા, દર્પણ જૂઠ ન બોલે.

(સૌજન્ય : ‘વર્ડનેટ’, “મુંબઈ સમાચાર” 01.03.2012)

e.mail : deepakbmehta@hotmail.com

અમારા બાપુજી, રમણલાલ કાગળવાળા મેડિકલ ડોક્ટર અને સુરતમાં સ્થાયી હતા. કાર્યકુશળ અને વ્યવહારુ બા, કેલાસબહેન ઘરનાં કામકાજ સાથે મહિલા મંડળોમાં સક્રિયપણે ભાગ લેતાં. અમારા સૌથી મોટા ભાઈ અરવિંદ, પછી અનિલભાઈ, એક નાનાં બહેન લતા અને હું છોલ્લે, નાનો ભાઈ. નિશાળનાં તેમ જ કૉલેજનાં બે વર્ષો સુરતમાં ભણી મેડિકલનો અભ્યાસ ગ્રાંટ મેડિકલ કૉલેજ, મુંબઈમાં કર્યો. પાછા સુરત આવી બાપુજી સાથે પ્રેક્ટીસમાં જોડાયા. સાથે સુરતના પરા, ઉધનામાં પણ પોતાની

પ્રેક્ટીસ શરૂ કરી. 1967માં પ્રફુલ્લાબહેન દલાલ સાથે લગ્ન બાદ, 1968માં દંપતી લંડન આવ્યું. ત્વચાશાસ્ત્ર(Dermatology)માં આગળ ભણી, લંડનમાં જ સ્થાયી થયા. એમને દીકરી, નેહા અને દીકરો અમીય. બન્ને સ્ટેનમોરમાં અનિલભાઈના ઘર નજીક પોતપોતાનાં કુટુંબ સાથે રહે છે.

ઉપર વર્ણવેલા એમના સ્વભાવમાં એક ગુણનો ઉમેરો કરી શકાય અને તે છે એમની રમૂજ અને હાસ્યરસિકતા. શાંત એમનો સ્વભાવ, પરંતુ રમૂજનો જરા ય અભાવ નહીં. વળી, રમૂજ છીછરી નહીં, પરંતુ ઊંડી ને subtle. નજીકના સગાંમાં એક ભાઈની ડેન્ટીસ્ટ સાથે સગાઈ થઈ. તે સમાચાર આવ્યા ત્યારે સહજતાથી કહે : ‘લો ચાલો, સરસ ચોકડું ગોઠવાઈ ગયું!’ યથાયોગ્ય શબ્દો સાથે હાથ - મોંના હાવભાવ એવા ભિળવે કે એમની સાથે વાતચીતમાં આનંદ વેરાતો જ હોય. સામાન્યતઃ એ ઓછાબોલા ખરા, પરંતુ સંજોગાનુસાર અને સામે પક્ષે દાદ મળતાં, એ ખીલી ઊઠતા અને એમની રસિક વાતો સાંભળવી એક મજેદાર લાલ્લો બની રહેતો, જે એમની નજીક આવનાર ઘણાંનો અનુભવ છે. સામા પક્ષે શરત એટલી કે ધીરજ ધરવી પડે. ઘણાં વર્ષો પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં ‘તાજ’ નામની સિગરેટ પ્રખ્યાત હતી. એની જાહેરખબરનું સ્વોગન હતું : ‘ધીમી બળે છે ને વધુ લહેજત આપે છે’. અનિલભાઈ સાથેની વાતચીતમાં મળતા આનંદનું પણ એવું જ હતું.

Nephew Jay who considers him more of an intimate friend than Kaka, well said about his humor. ‘I am astounded by his sense of humor. I can write pages and pages about it. Once, when he was talking about some of his activities like Otlo, Vaartaa Vartul, etc., I casually said, ‘Kaka, Otlo is interesting.’ He immediately quipped, ‘Oh, so you like to gossip too ... !’ And we burst into laughter.’

એમને કંઈ પણ કામ કરવું સહજ હતું. રાતે જમી કરી બધાં બેઠાં હોય ત્યારે બા બીજા દિવસના વટાણા કે તુવેરના દાણા ફોલી કાઢવાનું લઈ, હીંચકે બેસે. અમારા બધામાંથી કોઈ નહીં પણ અનિલભાઈ બા સાથે શાક સુધારવા લાગી જતા !

એક સમય એવો હતો કે બધાં ભાઈબહેનોનો નિશાળે જવાનો સમય સાથે હતો. બધાં એક સાથે જમવા બેસતાં અને દરેકને રોટલીની ઉતાવળ રહે સિવાય કે અનિલભાઈને. બા એમને આપવા જાય ત્યારે બીજાની થાળીમાં રોટલી ન જોતાં બાને કહે ‘એને આપ’. છતાં, અમને યાદ નથી કે એ પોતે કોઈ દિવસ નિશાળે મોડા પડ્યા હોય કે નિશાળે ભૂખ્યા ગયા હોય !!

નાનાં મોટાં બધાં સાથે ભળી જવાનું એમના માટે સરળ અને સહજ હતું. કૉલેજમાં રજા પડતાં સુરત આવતા, ત્યારે સવારથી રાત સુધી, હું એમની આસપાસ ભમ્યા કરતો. મને એમના સાક્ષિયમાં ખબર નહિ શું આનંદ, કે મજા આવતી : જાતને પૂછ્યું તો કહે, બસ ગમતું. એમના બે ત્રણ યુગલમિત્રો પાસેથી જાણ્યું છે કે તેઓ એમનાં નાના સંતાનોને બેફિકર અનિલભાઈ પાસે મૂકીને બહાર જતાં. એમના એક યુગલમિત્રે કહેલી વાત છે (સ્વાભાવિક છે કે અનિલભાઈ તો આ વાત કરે જ નહીં !) એમની દીકરી બોલતી થવી જોઈએ એટલી થઈ, છતાં વાચા આવતી નહોતી. મિત્રયુગલને તેની ફીકર રહેતી હતી.

અનિલભાઈએ એ દીકરી સાથે ધીમે ધીમે રમતાં રમતાં એક દિવસ ધીરજના મીઠા ફળ ઊગાડ્યાં! એ માબાપના આનંદની તો કલ્પના જ કરવી રહી. અનિલભાઈના આંતરિક આનંદની કલ્પના કરવી તો એથી પણ અધરી બની રહે.

ભત્રીજી નયના લખે છે કે આજે જ્યારે હું મારી નાનકુડી પૌત્રીનો ગુલો ગુલાવું છું ત્યારે મારી મમ્મી મને કહે છે કે અનિલકાકા મુંબઈમાં મેડીકલ કોલેજમાં ભણતા હતાં તે દરમ્યાન આજ રીતે મને સુવડાવતા હતાં. એક હાથમાં મારા ગુલાની દોરી લઈ ગુલો ગુલાવતા અને બીજા હાથમાં મેડીકલની ચોપડી ગાલી વાંચતા હતા.

અનિલભાઈની ઈંટર સાયન્સની મહત્વની પરીક્ષા પછીની રજા હતી. પરિણામ આવવાની બધા કાગને ડોળે રાહ જોતાં હતાં. બાપુજીની ઈંતેજારી રોજબરોજ વધતી જતી હતી. દરરોજ બપોરેની યા પીતા પાંચ વાગે બાપુજી પૂછે 'રિઝલ્ટ આવ્યું?' એક દિવસ બપોરની ઊંધમાંથી ઊઠેલા, આંખ ચોળતા અનિલભાઈ કહે હા. આજે આવ્યું. પાસ થઈ

ગયો. બાપુજીના મોં પર ખુશી અને નિરાંત ફરી વળ્યાં. પરિણામની વિગત પૂછ્યા પછી છેલ્લે પુછ્યું ક્યારે આવ્યું (પરિણામ)? અનિલભાઈ સામાન્યતઃ બોલે એમ ઠંડા કલેજે બોલ્યા, 'લગભગ બાર વાગે!'

રેણુકાભાભીએ એમને 'ઠંડા મીઠા ફાલસા'નું બીરુદ આપ્યું છે!

અનિલકાકાની સ્વભાવગત પ્રેમાળતા અને સ્મૂજને ભત્રીજે ઋષિ વ્યક્ત કરે છે :

પ્રેમરસ પીરસવા સંગ્રામે ચઢ્યો હતો,
મીઠા પ્રેમના બે શબ્દો આપી, સુંદર
આ જગતમાં આગમોલ બન્યો હતો.

સ્મૂજ થકી જે.જે.થી જી.ટી. ને નાણાવટીથી વી.ટી.ના માર્ગો સજાવ્યાં,
બુધ્ધિશાળી ટીખળોથી મુંબઈની હોટલોનાં નામો સંભળાવી, સર્વેને હસાવ્યાં.

એમના એક અતિ નજીકના સ્નેહી મિત્ર, તબીબ અને સહવિદ્યાર્થી નવીનભાઈ મહેતા કોલેજના દિવસો યાદ કરે છે : 'મેડિકલ સ્ટુડન્ટ તરીકે દરેકને, વોડમાં દાખલ થયેલા દરદીની સંપૂર્ણ history, exam investigation કરવાની હોય. એક cirrhosis of liverના દરદીનો અનિલે એટલો સરસ કેસ પેપર લખેલો કે અમારા બોસ ડૉ. મેનીન ડીસોઝાએ તે પેપર વોડમાં રાખેલો અને દરેક સ્ટુડન્ટને વાંચવા માટે ભલામણ કરેલી.'

In words of daughter Neha, 'He had never compromised in certain fundamental values he believed in, such as staying vegetarian, teetotaler, simplicity, honesty. And, he showed us by successful living example how to manage daily life with such principles in the society at large and especially in the western world.'

In 1998, family members and friends made a vacation-cum-social gathering in Auckland, New Zealand at Charul(sister Lata's Daughter)'s residence. On the day when Satya Narayan Puja was planned, Anilbhai went to the downtown in the morning and returned in afternoon. After the Puja and before calling a day, Anilbhai turned on the video and gave everyone a surprise! We saw him sky diving from the plane a daring act by his choice! For the first time we saw and experienced his that side, literally from a blue sky!!

સાહિત્ય સાથે સંગીતમાં પણ એટલો જ રસ. મેડિકલમાં ભણતા ત્યારે પ્રસિદ્ધ સંગીતકાર બેલડી શંકર-જયકિશનના ઓર્કેસ્ટ્રામાં મેડોલિન વગાડનારના હાથ નીચે મેડોલિન શીખ્યા. બાપુજીને એમ થતું કે ભણવાના સમયે ક્યાં આવા બધા શોખમાં સમય આપવો, પરંતુ ભણતર અને સંગીત બંનેને સાચવ્યાં. ગુજરાતી સુગમ સંગીત અને જૂનાં ફિલ્મી ગીતોની માહિતી એમના હોઠ પર તરતી રહેતી, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

જેટલા રસથી હિંદુસ્તાની સંગીત સાંભળતા એટલા જ રસથી પશ્ચિમનું શારત્રીય સંગીત સાંભળવું ગમતું. નોર્વેની દસ દિવસની ફૂઝમાં ગયા હતા. રવિવારની સવારે જહાજ ઉપર દેવળમાં 'માસ' થાય તેમાં 'કોરલ' ગાવા માટે મુસાફરોને આમત્રણ હતું. અનિલભાઈ એ માટેની પ્રેક્ટીસમાં જોડાયા અને રવિવારે સવારે સમૂહગાનમાં ભાગ લીધો હતો. છેલ્લા થોડા સમયથી 'સ્ટેનમોર કોરલ સોસાયટી'ના ગાયકવૃંદમાં જોડાયા હતા. ૩જી ડિસેમ્બર ૨૦૧૧ના રોજના 'ક્રિસમસ કોરલ'માં ભાગ લેવાનું નક્કી હતું, પરંતુ તે પહેલાં પ્રભુને એમને પોતાની પાસે બોલાવી લેવાનું વધુ યોગ્ય લાગ્યું હશે.

When two grand children Rio and Scarlett came along, he reduced his professional activities and spent time with them. They are eight and five years of age at present and their tribute to him in their words :

'Dadaji (D) always hid behind the front door and went boo when we came to see him.'

'We played music with D with our instruments.'

'We are both very sad now that he is not here with us, but we know he is in heaven and we know where to find him. If we look up at the night sky we always see a bright star - Dadaji's star - looking down at us.'

કુટુંબીજન, સંબંધી, મિત્રો, મિત્રોના મિત્રો અને એમના સંપર્કમાં આવનાર દરેકને

અનિલભાઈ એક યા બીજા કારણે યાદગાર રીતે સ્પર્શ્યા છે. વળી દરદીઓનું દુઃખ દૂર કરવાનો એમનો વ્યવસાય અને low key, kind and caring એમનો સ્વભાવ એટલે અમારી જાણ બહારના કંઈ કેટલાયે લોકોને સ્પર્શ્યા હશે. કેટલા, તે તો કદી ખબર પડશે નહિ.

જાણીતા સાહિત્યકાર અને લેખક દિનકરભાઈ જોષીને સમાચાર મળ્યા ત્યારે એમના પહેલા શબ્દો હતા, 'દુનિયાએ એક સરસ વ્યક્તિ ગુમાવી છે.'

સર્વેને એમની ખોટ સાલશે.

એમની ખોટની ઊંડાઈ અમારા ભાઈ સમા એમના ભાઈબંધ નવીનભાઈ મહેતાના શબ્દોમાં : 'સુરતમાં ફરવાનો પ્રોગ્રામ થાય ત્યારે હું departure time કરતાં એક કલાક વહેલો પહોંચી જાઉં, પણ અનિલ ખૂબ જ રાહ જોવાડાવે. ટ્રેઈન ઉપડવાની તૈયારી થાય ને અમને એમ થાય કે હવે એ નહિ આવે, અને અમે ઉતરી જવાની તૈયારી કરીએ, ત્યાં તો એ આવતો દેખાય, નિરાંત જીવે ડબ્બો શોધતો. કોઈ દહાડો ટ્રેઈન ચૂકી ગયેલો નથી. પણ આ વખતે મને આવવું છે એવો (પૂછવાનો) ફોન નહિ આવ્યો, અને જલદી ટ્રેઈન પકડી લીધી હવે મારે એને ક્યાં શોધવો ?'

... ખોટ લાગે છે અને લાગતી રહેશે, છતાં આશ્વાસન છે કે 60 દાયકા પહેલાં, કરસનનો પારખેલો, ભગવાનનો માણસ, સાચે જ પ્રભુમય જીવન જીવ્યો અને પ્રભુએ ટૂંકી માંદગી બાદ એ શાંત આત્માને એમની પાસે બોલાવી લીધો. એમની પરમ શાંતિમાં આપણે પણ શાતા અનુભવીએ.

May be like Rio and Scarlett we look up at the night sky and see a bright star - Dadaji's star - looking down at us and we find him. May be we find him in એમના જેવા મૂક ભગવાનના માણસોમાં, અથવા, અનુભવીએ એમને આપણા હૃદયના ઊંડાણમાં

ન હતો કદી એ હવાનો ઝોક કે વંદોળ.
વહાવી સદા પવનની એને લહેર શીતળ.
કર્ણુ જગતે નામ સાર્થક અનિલે, અનિલ.

પંચમહાભૂત થકીનો નિરવાર્થ અનિલ
વહે સનાતન જેમ નીલગગન તળ,
વિહરશે સદા અમ ઉર તળ, અમ અનિલ.

e.mail : samir.kagalwala@gmail.com

માણસ ખુદ ખેંચે એવી રિક્સાઓનો ચાલ જગતમાં, એક દા, હતો. આજે ય આ એકવીસમી સદીમાં ક્યાંક ક્યાંક આપણે ભાળીએ જ ભાળીએ. જો કે, કહે છે કે, મોટા ભાગના મુલકોમાં તેના પર હવે પ્રતિબંધ મુકાયો છે.

માણસની ક્રિયાશક્તિથી ચાલતાં આ વાહને ઘણી તડકી છાંયડી જોઈ છે. બે'ક જણ બેસી શકે તેવાં આ વાહનો મૂળે વાંસમાંથી બનતાં. પછી સાયકલ રિક્સા આવી, અને હવે ઓટો રિક્સાનો જમાનો છે. ચોમેરે આવા વાહનને હવે 'રિક્સા' જ કહેવામાં આવે છે. ... પરંતુ આ વાહનનું મૂળ શું ? 'વિક્ટ્રીપીડિયા' નામે ઈન્ટરનેટી સર્વજ્ઞાનસંગ્રહના જણાવ્યા મુજબ, તેનું મૂળ જપાનમાં પડેલું છે. જપાની શબ્દ છે - *jūnrikisha* (人力車, 人 *jūn* = માણસ, 力 *riki* = ક્રિયાશક્તિ, 車 *sha* = વાહન). હવે તો 'રિક્સા' શબ્દે 'ઓક્સફર્ડ' સમેત જગતના અનેક શબ્દકોશોમાં સ્થાન જમાવી લીધું છે. કહેવાય છે કે 1669ના અરસામાં, એક જપાની રજવાડી બાનુએ પ્રથમપહેલાં તેનો ઉપયોગ કરેલો તેવું એક ચિત્ર કોઈક ચોપડીમાં સંઘરાયેલું છે. 1868ના અરસામાં જપાનમાં આ સાધન ઠીકઠીક દેખા દેતું થયું, તેમ પણ નોંધાયું છે. પાલખી કરતાં આ સાધન ઝડપી હતું તેને કારણે તેની બોલબાલા વધેલી.

બૃહદ્ લંડનના પશ્ચિમી ઉપનગર ઈકનમ-નિવાસી જાણીતાં શહેરી ભદ્રા વડગામાએ આ ઉપર મુખ્ય ચિત્ર મોકલી આપ્યું હતું. આ ચિત્ર તો છે જંગબારનું. બની શકે કે તે ટ્રીપ સંસ્થાનવાદની પકડમાં હતું તે વારામાં લેવાયેલી આ છબિ હોય. અહીં 'વઝૂગુ' (ગોરા) સાહેબના બે નબીરાઓ હરવાફરવા નીકળ્યા હોય તેવું દૃશ્ય છે. ભદ્રાબહેન કહે છે કે આ ગોરા હકેમોનાં સંતાનો કેન્યામાં અને ક્યારેક ઈંગ્લેન્ડની કોઈક 'ઈક્સલુસિવ' - એકાંતિક - નિશાળોમાં ભણવાને જતાં. રજાઓમાં આવે ત્યારે આવી આવી સહેલગાહે નીકળી ય પડતાં. 'માનો યા ન માનો, આ અમારો મુખ્ય માર્ગ. ટપાલ કચેરીની સામે જ આ છબી ઝડપાઈ છે.' તેમ ભદ્રાબહેન ઉમેરતાં હતાં.

એ દિવસોમાં ગુજરાતીઓ આ ટાપુ પર ઘણા હતાં. આજે તો આંગળીના વેઢા ય ઝાઝા થાય ! ... તે દિવસોમાં, વરાખરા ટાંકણે, વરઘોડો નીકળે તો આવી રિક્સાઓનો તેમાં ઝાઝેરો ઉપયોગ ગુજરાતીઓ કરતા. મોટા ભાગના લગ્ન ત્યારે સાંજે યોજાતા. વરઘોડાની સાથે સાથે નાનાં છોકરાંઓ ચાલવાના ચોર; તેમને તેથી આવી રિક્સામાં બેસવાનો લ્હાવો મળતો ! ભદ્રાબહેન લખે છે કે 'એક વાર મને ય આવી તક સાંપડેલી. અમને આ લગીર ગમતું નહીં કેમ કે વરઘોડાની છેક છેવાડે આવી રિક્સાઓ રહેતી અને અમે બેન્ડવાજના સૂર સમેતના આનંદમાં પૂરતો ભાગ લઈ શકતા નહીં.' આ વરઘોડામાં સૌ આગળ પુરુષો રહેતા અને તેની પાછળ વરરાજની કાર ગોઠવાતી. અને તેની પાછળ મહિલાઓનું વુંદ. લગ્નગીતો ગાતી અને માણતી આ મહિલાઓનો ઠાઠ અનેરો રહેતો.

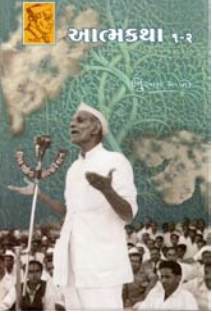
આ છબિ જોતાં જોતાં ભદ્રાબહેન પણ સ્મરણોની વાટે જઈ ચડેલાં. 'મારી અને મારાં ભાંડુંઓની જિંદગીમાં જેમનું અદકેરું સ્થાન છે તેવી એક બાઈ મને સાંભરી આવી. તે અમારી હિન્દુ સૂચાણી, નામે હેમલતાબહેન. ઘણું કરીને તેમની અટક જોશી. તેમને સંતાન હતું નહીં. તેમને ય વળી પોતીકી એક રિક્સા હતી અને તેમનો એક કાયમી ચાલક પણ હતો. જંગબારના જૂનાં પથ્થરિયા દીવાલવાળા માર્ગો માટે આથી બીજું કયું સાધન ત્યારે કામ આવે ? ... તે નર્સના લેબાસમાં પૂરા ઠાઠમાઠે આવતાં.

ખાલી બપોરે,
ખાલીખાલી જ સૂતા કોક દી,
અનિમેષ આંખો અવલોકી રહે છે,
ઘડિયાળના બે કાંટા;
સમયના વિરાટ વહેણને નિયત પોતે જ કરે છે,
એવા ભ્રમમાં રાચતા,
બે કાગદી કિનારાઓ નીરખી રહ્યાનો ભાસ થાય છે જાણે;
નોંકા વિહાર ટાણે કદી ભ્રમિત થાય જોમ,
કે પાણી યા નોંકા નહિ,
પણ કિનારા જ હલેસાંથી હડસેલતા હોય;
એમ આવા શાંત સમયમાં, ઘડિયાળના કાંટાને નીરખતાં
માલૂમ થાય છે,
જાણે સમય નહિ,
બસ કાંટા જ
ગતિમાન છે!
લહેર, દર લહેર એના વહેણમાં,
વૈવિધ્ય રચાતું અનુભવાય છે;
વહાવી જાય છે કદી એ પોતાની સાથે
સવારોની ચેતના, સંધ્યાની રંગત,
કે પછી ઠંડી ઘેરી રાતોની ગૂંજામાણ.
રંગીન પર્તંગિયાં સમા આ કાંટા,
મીઠી મીઠી પળોમાંથી મધ સેવી,
કદી તો
કિતાબોમાં શબ્દપૂડો બનાવે; યા
છેવટ સંવેદનાવૃક્ષ પર સ્મૃતિપૂડો ય ગૂંથી લે!
જીવનમાં ખિલખિલાટ હાસ્ય વહે,
ને શરીરમાં લોહીનું ભ્રમણ વધે;
એવામાં એવા તો થનગની રહે
ને આ કાંટા,
જાણે હરીફાઈમાં ઊતર્યા હોય,
ઉછળતા ઉચ્ચવાસ સાથે.
પ્રતીક્ષાભરી પાંપણોથી નીરખો,
તો એવા અશક્ત લાગે;
જાણે ભાવોનો ભાર વેઢારતા,
બિચારા કેમય ખસી ના શકતા હોય.
પ્રશ્નોમાં પરોવાયેલી પળો,
એમ ટાંગેલી લાગે આ કાંટા ઉપર;
જાણે ભીષ્મ સૂતા છે બાણશૈયા પર,
ને અંતિમરૂપેનો સરકતાં જાય,
ક્ષણોની ક્ષિતિજથી દૂર, દૂર ને દૂર
આગળ દોડતા, દોડતા,
કદી પાછળ ભાગવા લાગે;
ને ટુકડાઓમાં વહેંચાયેલું,
ખાલી મનમાં વેરાયેલું,
કંઈક અમૂલ્ય એવું;
ચુપચાપ હથેળીમાં મૂકી વહી જાય.
કદી બિહી પગે પીછો કરું;
'જાય છે ક્યાં આ કાંટા,
મારી અગણિત જીવનક્ષણો ને ચોરીને?'
તો જણાય એટલું ઓ ખુદા;
કે આ તો તારા ભાણી જ ભાગી રહ્યા છે!
જ્યાંથી મને લાવ્યા છે, તે જ ઠામ ઠેકાણે
મને પાછી પહોંચાડી રહ્યા છે!
હું હોઉં, કે ન હોઉં; જિંદગીના કેફમાં;
મારી યાત્રાના અંજામ પ્રતિ,
કેટલા સભાન છે,
ઘડિયાળના આ ટિકટિકિયા કાંટા ?!!!

ઈન્દુયાચાની આત્મકથા

• વિદ્યુત જોથી

ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકની અપ્રાપ્ય આત્મકથાનું પુનઃપ્રકાશન તથા તેના અંગ્રેજી અનુવાદનું પ્રથમ પ્રકાશન એમ બે આવકારદાયક ઘટનાઓ બની છે. ગુજરાતમાં પચાસ વર્ષની ઉજવણી નિમિત્તે ઈન્દુયાચા(ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક)નું સ્મરણ સ્વાભાવિક રીતે જ થાય. આજે

જે થનગનનું ગુજરાત (તળ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ) દેખાય છે તે જે

ઈન્દુયાચાની આગેવાની હેઠળ મહાગુજરાતની લડત લડાઈ ન હોત તો તેના ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક સ્વરૂપે જુદું હોત. ભવિષ્યની પેઢીને માટે મિત્રોના સૂચનથી ઈન્દુયાચાએ પોતાની આત્મકથા લખી. સન. ૧૯૦૦થી ૧૯૭૦ સુધીનો સિલસિલાબંધ ઈતિહાસ આપ્યો. આજે તેને યાદ કરવાનું બીજું કારણ એ પણ છે કે મૂળ આત્મકથાનું પુનઃપ્રકાશન તથા તેના અંગ્રેજી અનુવાદનું પ્રથમ પ્રકાશન એવા બે આવકારદાયક બનાવો તાજેતરમાં બન્યા.

જ લોકો આત્મકથા લખે છે તે વાચકની લાગણીઓ કે ભાવનાઓનો ખ્યાલ રાખીને લખતા નથી. આત્મકથા લખવાનાં કારણો બિલકુલ નિજ અથવા અંગત હોય છે. નજીકનાં વર્તુળોમાંથી કેટલાક લોકો કેટલાંક વર્તન વિશે સવાલ ઉઠાવે છે ત્યારે તેના ખુલાસારૂપે આત્મકથા લખાય છે. પોતે જગતને જે કહેવા માગતા હોય કે મૂલ્યબંધ આપવા માગતા હોય તો તે માટે પણ કેટલાક લોકો આત્મકથા લખે છે. કેટલીક વાર લોકો બહુ જ અંગત સંબંધોમાં 'ગીલ્ટ' અનુભવતા હોય છે, તે સમયે ખુદ્દા થઈ જઈ તે ગીલ્ટમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે પણ આત્મકથાનું માધ્યમ ઉપયોગી બને છે. ખાસ કરીને નેતાઓના જીવનમાંથી લોકો ઉદાહરણ કે ધડો લેતા હોય છે, માટે નેતાઓ પણ આત્મકથા લખે છે. આવા અનેક કારણોસર આત્મકથા લખાય છે.

જગતની આત્મકથાઓનાં તારાવૃંદમાં ગુજરાતના બે આત્મકથા તારકો સુપેરે ઝળહળે છે. મહાત્મા ગાંધીની આત્મકથા 'સત્યના પ્રયોગો' તો જગતની પ્રથમ કક્ષાની આત્મકથામાં આવે. પરંતુ લોકનાયક ઈન્દુયાચાની 'આત્મકથા' પણ જગતની સારી આત્મકથાઓના મંડળમાં સહજ રીતે સ્થાન પામે, એવી કૃતિ છે. મૂળ છ વિભાગોમાં વહેંચાયેલી આ આત્મકથાનો પ્રથમ ભાગ નડિયાદ, ખેડા જિલ્લો અને તેમના કૌટુંબિક અને સાંસ્કારિક જીવનની આસપાસ વણાયેલો છે. સન. ૧૮૯૨માં જન્મથી ૧૯૧૭ સુધી ગાંધી અસર નીચે આવવાની શરૂઆત સુધીની વાત (શુકતારક ગાંધી) આ ભાગમાં આવે છે.

બીજો ભાગ સન. ૧૯૧૭થી ૧૯૨૧ના સુધીના સમયગાળાનો છે. તેમાં એક પ્રકરણ(લગ્નજીવનની વેદના)ને બાદ કરતાં બાકીનાં તમામ (બાર) પ્રકરણો ગુજરાતની સ્થિતિ, દુકાળ અને જનસેવાના વિવિધ આયામોની તૈયારીના સ્વરૂપમાં લખાયાં છે. પ્રથમ ભાગનું પેટાશીર્ષક જીવન વિકાસ છે. તો બીજા ભાગનું પેટાશીર્ષક ગુજરાતમાં નવજીવન છે. આત્મકથાનો ત્રીજો ભાગ કારાવાસ પેટાશીર્ષક સાથે ઈન્દુયાચાની જેલયાત્રા ઉપરાંત તેમની કોંગ્રેસમાંની સક્રિય કામગીરી, અંત્યજ (દલિત) સેવા, ભીલસેવા, સેવા માટેની મૂલ્યસાધના તથા વ્રતપાલન વગેરે ઉપરાંત કારાવાસ દરમિયાન થયેલા અનુભવોની વાતો

આવે છે. આનો સમયગાળો ૧૯૨૧થી ૧૯૨૪ સુધીનો છે. આ સમયગાળામાં તેઓ ગાંધીની અસર નીચે રહે છે.

ચોથા ભાગથી ઈન્દુયાચાના જીવનમાં બદલાવ આવે છે. સન. ૧૯૨૪થી ૧૯૩૫નો ગાળો તેમને માટે અનેક વૈચારિક અને જીવન વિષયક ઝંઝાવતો લાવે છે. આમ તો યરવડા જેલવાસ દરમિયાન જ ગાંધીજી સાથે તેમના વૈચારિક મતભેદો શરૂ થઈ જાય છે. ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની લડતનું દર્શન અને લડાઈના કાળમાં શરૂ કરેલાં (ખાદીકામ જેવા) રચનાત્મક કાર્યોમાં ઈન્દુયાચાને શ્રદ્ધા નહોતી. ઈન્દુયાચા ચોથા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે, 'ગાંધીજીના કેટલાક સિદ્ધાંતોને વિશે મેં મતભેદ જાહેર કરેલો ... યરખાના મતાધિકારનો ગાંધીજીનો નવો સિદ્ધાંત જ્યારે મને અસહ્ય લાગ્યો ત્યારે તેમને અને ગુજરાતને તિલાંજલિ આપીને મેં મુંબઈનો માર્ગ લીધો.'

ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક

અહીંથી તેમના જીવનનો નવો તબક્કો શરૂ થતો હોવાથી આ ભાગનું પેટાશીર્ષક જીવનસંગ્રામ છે. તેઓ પત્રકાર બને છે, ફિલ્મો બનાવે છે. શાપુરજી સકલાતવાલાના પરિચયમાં આવે છે, જગતમાં મૂડીવાદ સામે થતાં આંદોલનોથી પ્રભાવિત થાય છે અને સામ્યવાદ તરફ ઢળે છે. શ્રમજીવીઓનાં સંગઠનો (ગાંધીજી જેમ રચનાત્મક કાર્યક્રમો નહીં) બનાવી સ્વરાજની લડત લડવાની નીતિ પર તેમની શ્રદ્ધા વધતી જાય છે. 'રાષ્ટ્રીય'માંથી 'આંતરરાષ્ટ્રીય' બનવાની તમન્ના જાગે છે. જર્મની અને ઈંગ્લેન્ડ જાય છે.

ઈંગ્લેન્ડમાં ઉદામવાદની તાલીમ પામે છે. ક્રાંતિવીર શ્યામજી કૃષ્ણવર્માની જીવનકથા લખવા દરમિયાન સરદારસિંહ રાણાના સંપર્કમાં આવે છે. (આ પુસ્તક પછીથી ૧૯૫૦માં મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ થાય છે). 'શહીદનો સંદેશ' લખે છે, જે પછીથી અમદાવાદથી પ્રગટ થાય છે. ઈંગ્લેન્ડના નિવાસ દરમિયાન અનેક લડતોનો અભ્યાસ કરે છે. ભારત પાછા ફરી કિસાનો અને શ્રમિકોનાં સંગઠનો રચી આઝાદીની લડત લડવાનો તેમનો નિશ્ચય પાકો બને છે.

આથી યોગ્ય રીતે જ સન ૧૯૩૫થી ૧૯૫૬ સુધીના ગાળાની આત્મકથા-પાંચમો ભાગ-કિસાનકથા એવું પેટાશીર્ષક પામે છે. ભારતમાં આવીને તેઓ 'કિસાન-નેતા અને જનનાયક' એવા સહજાનંદ સરસ્વતી તથા રંગાજીના પરિચયમાં આવે છે તથા હિન્દના કિસાનોની સમસ્યાની જાણકારી મેળવે છે. સન ૧૯૩૮માં ગુજરાતમાં કિસાન મોરચો કાઢે છે તથા કિસાનસભાની સ્થાપના કરે છે, પરંતુ ગાંધી અસર હજી સ્પષ્ટપણે છૂટી નથી.

તેથી ગાંધીના કાર્યક્રમોને અપનાવીને 'હરિજન' અને આદિવાસી બાળકોને તાલીમ આપવા માટે ચાર આશ્રમો પણ ખોલે છે. પછીથી ક્ષેત્ર પ્રવૃત્તિઓમાંથી મુક્તિ મેળવી સન ૧૯૪૪થી ૧૯૫૬ સુધી નેનપુર આશ્રમમાં રહી વિવિધ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ પણ કરે છે. નેનપુર નિવાસ દરમિયાન તેમની લેખિની ખૂબ ચાલે છે. આત્મકથાના ચાર ભાગ, નાટકો, લેખો વગેરે લખ્યા છે. આ સમયગાળા દરમિયાન કિસાનસભાનાં કામ અર્થે સમગ્ર ભારતમાં નેનપુરથી આવનજાવન રહે છે. વળી વીચેના, મોરકો, ચીનના પ્રવાસ પણ આ સમયમાં થાય છે.

ઈન્દુયાચાની આત્મકથાનો છઠ્ઠો (અને છેલ્લો) ભાગ સન ૧૯૫૬થી ૧૯૭૨ સુધીના સમયગાળાને આવરી લે છે. આમાંથી ૧૯૫૮ સુધીનો ભાગ ઈન્દુયાચાએ લખ્યો છે, જ્યારે પછીનું લખાણ નેનપુર આશ્રમના તેમના અંતેવાસી ધનવંત ઓઝાનું છે, જે (૧૯૫૮થી ૧૯૭૨) 'ડાયરીમાંથી' છેલ્લા પ્રકરણમાં રજૂ થાય છે. ઈન્દુયાચાના જીવનનો આ ગાળો તેમના નેતૃત્વનો શ્રેષ્ઠ

બોધકથાઓ: સદ્ભાવના આવૃત્તિ

• ઉર્વાશ કોઠારી

મુખ્ય મંત્રીના સદ્ભાવના સમારંભોથી ધન્ય બનેલી ધરાગુર્જરીના કેટલાક અભ્યાસીઓને, સંશોધન દરમિયાન, બોધકથાઓની એક અપ્રકાશિત હસ્તલિખિત નકલ મળી આવી છે. અગાઉ જાહેરમાં નહીં આવેલી આ નકલ પર 'બોધકથાઓ' (સદ્ભાવના આવૃત્તિ) એવા શબ્દો સોનેરી રંગમાં લખાયેલા છે. તેની પર '૨૦૦૨' એવા આંકડા પણ ચીતરેલા છે. એ ઈસવી સન છે, વિક્રમ સંવત છે કે શક સંવત, એ સંશોધનનો વિષય છે.

એ પુસ્તકમાં વાંચવા મળેલી કેટલીક કથાઓ.

તબક્કો છે. ભાષાવાર પ્રાંતરચનાના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર થતાં મુંબઈના દ્વિભાષી (મરાઠી-ગુજરાતી) રાજ્ય સાથે સંકળાયેલા તળ ગુજરાતના પ્રદેશને છૂટો કરી, સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છનાં રાજ્યો સાથે મળી 'મહાગુજરાત'ની રચના કરવાનું એક મહા આંદોલન થાય છે.

આ આંદોલનના તેમના યુવાન સાથીઓ બ્રહ્મકુમાર ભટ્ટ, હરિહર ખંભોળજી, હરિપ્રસાદ વ્યાસ, સનત મહેતા, દિનકર મહેતા, હિમતસિંહજી (માણસા), વાસુદેવ ત્રિપાઠી, રતિલાલ ખુ. પટેલ, મનુભાઈ પાલખીવાલા તથા બીજા અનેક નેતાઓ આ આંદોલનમાંથી પાકે છે. એક આંદોલન આટલા બધા નેતા આપે તેવું ભાગ્યે જ બને છે. ઈન્દુચાચા જે અત્યાર સુધી અનેક બાબતોમાં બદલાતા રહ્યા છે તે છેવટે મહાગુજરાત આંદોલનમાં ઠરે છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ લોકનાયક તરીકે ઊભરે છે. આ ભાગનું સંપાદન ધનવંત ઓઝા(હવે સદ્ગત)એ સુપેરે કર્યું છે.

તેમણે ઈન્દુચાચાની ડાયરીનાં ૧૯૫૮થી ૧૧-૪-૧૯૭૨ સુધીનાં પાનાંને યથાતથ મૂકી દીધાં. આ ડાયરીમાં ધનવંત ઓઝાને જે કાંઈ ખૂટતું લાગ્યું તેની પૂર્તિ કરવા માટે તેમણે કુલ ૫૬ પરિશિષ્ટો (૨૬૪ પાનાં) મૂક્યાં છે. આટલું કાળજીપૂર્વકનું સંપાદન ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ઈન્દુચાચાની આત્મકથા મૂળ સ્વરૂપે મહાગુજરાત સેવા ટ્રસ્ટે ૧૯૭૩માં પ્રગટ કરી હતી. પછીથી કાળના અનેક વાયરા વાઈ ગયા અને આ આત્મકથા અપ્રાપ્ય બની. ગુજરાત રાજ્યે પચાસ વર્ષ પૂર્ણ કરતાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઈન્દુચાચાની આત્મકથા રૂપે અપાયેલા ગુજરાતના ઈતિહાસને જાણવાની લોકોની ઈચ્છા વ્યક્ત થવા માંડી.

ગુજરાતની અનેક લોકલડાનોના ઈન્દુચાચા જેટલા જ સક્ષમ રાજકીય આગેવાન, મજૂરનેતા, અસંગઠિત શ્રમિકો અને ખેડૂતોના હામી, લેખક, ગાયક એવા બહુઆયામી વ્યક્તિત્વના માલિક સનત મહેતાએ આ બીડું ઝડપી લીધું. આત્મકથાના કુલ છ ભાગોને ચાર ગ્રંથોમાં રૂમી સાર્થકમાં પ્રકાશિત કરી સનતભાઈએ નવી પેઢીને એક ભુલાતા જતા લોકનાયકનો પરિચય તો કરાવ્યો જ છે, પરંતુ એ સાથે ગુજરાતના ઈતિહાસની વિસરાતી જતી વિગતોને પણ પુનઃ પ્રકાશમાં આણી છે. આત્મકથાના પુનઃપ્રકાશનમાં સનતભાઈનું આમુખ ખૂબ જ અધીકૃત છે. તમામ ગ્રંથોનું સૂચિકરણ ભારતી-ડેકેશ ઓઝાએ સુપેરે પાર પાડ્યું છે.

આ સાથે દિવંગત પ્રાધ્યાપક દેવવ્રત પાઠકે ઈન્દુચાચાની આત્મકથાનો જે અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો તે પણ યાદ કરવો ઘટે. આ અનુવાદમાં જોલન વુડ તથા હાર્વર્ડ સ્પોર્ડેક નામના ગુજરાતી જાણતા અને ગુજરાત પર વર્ષોથી સંશોધન કરતા બે વિદ્વાનોએ મદદ કરી હતી. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક સુદર્શન આયંગરે, દેવવ્રત પાઠકના મૃત્યુ બાદ આ બાબતમાં રસ લઈ આમુખ લખ્યું તથા પ્રકાશનની વ્યવસ્થા કરી આપી. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને મનોહર પબ્લિકેશન દ્વારા 'ધ ઓટોબાયોગ્રાફી ઓફ ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક' પ્રકાશિત થતાં બિનગુજરાતીઓને પણ હવે આત્મકથાના અભિગમથી લખાયેલો ગુજરાતનો ઈતિહાસ હવે પ્રાપ્ત થાય છે.

(સૌજન્ય : "દિવ્ય ભાસ્કર"માં પ્રકાશિત થતી લેખકની કટાર 'સમુદ્ર મંથન')

e.mail : vidyutj@gmail.com

એક ગામમાં બે મિત્રો રહેતા હતા. બન્નેનાં નામ વિચિત્ર. એકનું નામ 'નંબર વન' અને બીજાનું 'નંબર ટુ'.

બન્ને મિત્રો એક દિવસ જંગલમાંથી પસાર થતા હતા. એવામાં સામેથી એક રીંછ આવતું દેખાયું. દેખાવ પરથી જ તે ખૂંખાર લાગતું હતું. તેને જોઈને નંબર ટુ ગભરાયો. તેણે નંબર વનની સામે જોયું. આખી દુનિયામાં - એટલે કે પોતાના ગામમાં - તે પોતાની બહાદુરીની મોટી મોટી વાતો કરતો હતો, પણ સામે કદાવર રીંછ જોઈને એ દોડ્યો અને લાકડી નીચે નાખીને ઝાડ પર ચડી ગયો.

નંબર ટુને ઝાડ પર ચડતાં આવડે નહીં. એટલે તે જમીન પર શ્વાસ રોકીને સૂઈ ગયો. રીંછ ત્યાં સુધી નજીક આવી ગયું હતું. તેણે દોડીને ઝાડ પર ચડી જતા નંબર વનને જોયો. એટલે પહેલાં તે નંબર વન તરફ ધસ્યું.

નંબર વન ગભરાયો. પોતાનો જીવ બચાવવો હોય તો રીંછનું ધ્યાન બીજા વાળવું પડે. એ માટે તેણે દોડતાં દોડતાં વીણી લીધેલા બે-ચાર પથ્થર સૂતેલા નંબર ટુ પર ફેંક્યા.

પથ્થરમારાથી નંબર ટુ ઊભો થયો, એટલે રીંછ એની તરફ ધસ્યું. રીંછને આવતું જોઈને નંબર ટુ ફરી શ્વાસ રોકીને સૂઈ ગયો, પણ આ રીંછ ભણેલુંગણેલું હતું. સૂતેલા માણસને મરેલો માનીને આગળ જતા રહેલા તેના પૂર્વજ જવું કાચું-અભણ ન હતું. તેણે નંબર ટુ પર હિંસક હુમલો કર્યો અને પીંખી નાખ્યો.

રીંછથી બચવા નંબર ટુ ઝાડ તરફ જોઈને નંબર વનને મદદ માટે પોકારતો હતો, પણ નંબર વન જાણે ઝાડ પર હતો જ નહીં. બચાવ માટે વલખાં માર્યા પછી નંબર ટુ મરણને શરણ થયો. તેના મૃતદેહને છોડીને રીંછ જતું રહ્યું.

નંબર વન કપડાં ખંખેરતો ખંખેરતો ઝાડ પરથી નીચે ઉતર્યો, જમીન પર ફેંકેલી લાકડી હાથમાં લીધી અને નંબર ટુના મૃતદેહ પર એક નજર નાખી. મૃતદેહમાંથી દુર્ગંધ આવતી હતી. અચાનક નંબર વનને કંઈક સૂઝ્યું. તેનું મોં મલકાયું. તેણે ખિસ્સામાંથી હાથરૂમાલ કાઢ્યો, તેની પર લખ્યું 'સદ્ભાવનાની સુવાસ' અને હાથ-રૂમાલને ધ્વજની જેમ લાકડી સાથે બાંધીને નંબર ટુના મૃતદેહ પાસે લાકડી ખોડી દીધી.

ત્યારથી ગામમાં નંબર વનની સદ્ભાવનાનો જયજયકાર થઈ ગયો છે. લોકો કહે છે કે 'સદ્ભાવના હોય તો આવી. માણસ પ્રત્યે સદ્ભાવના તો સૌ રાખે. આપણા નંબર વને રીંછ પ્રત્યે સદ્ભાવના દાખવી. સદ્ભાવના ઝિંદાબાદ.'

એક માણસ તેની ઘાયલ બકરી ખભે નાખીને શહેરના દવાખાને જતો હતો. બકરીને પગે કંઈક વાગ્યું હતું, પણ બાકી બધી રીતે તંદુરસ્ત હતી. માણસને એ બકરી બહુ વહાલી હતી. એક દિવસ એને ત્યાં શહેરમાંથી મહેમાન આવ્યા. એ ભણેલાગણેલા હતા. તેમણે કહ્યું કે આપણી પ્રિય વસ્તુઓનું કંઈક ને કંઈક નામ હોવું જોઈએ.

ગામના માણસે કહ્યું, 'તો તમે જ કહો. મારે આ બકરીનું શું નામ પાડવું?'

શહેરના માણસે થોડું વિચારીને જવાબ આપ્યો, 'એનું નામ બિનસાંપ્રદાયિકતા રાખો.'

આવું અઘરું નામ સાંભળીને ગામનો માણસ મૂંઝાઈ ગયો. એ કહે, 'આવું અઘરું નામ અમને ન ફાવે - સમજાય પણ નહીં. એનો શો અર્થ થાય?'

શહેરી માણસે તેને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, 'ચિંતા ન કરશો. એનો કશો ખરાબ અર્થ થતો નથી. ઉપરથી બહુ સારો અર્થ થાય છે. કોઈ સાંભળશે તો એને થશે કે વાહ, આટલું સરસ નામ? અને આવા ગામડાગામમાં આવા ભવ્ય નામવાળી બકરી રહે છે? બકરીનો અને તમારો બન્નેનો વટ પડી જશે.'

ગામના માણસે મનોમન 'બિનસાંપ્રદાયિકતા' એવું નામ ગોખવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ એને બહુ ફાવ્યું નહીં. એને તો એટલી જ ખબર હતી કે 'આ મારી બકરી છે અને મને એ બહુ વહાલી છે. જેને જે નામ આપવું હોય તે આપે. નામમાં શું બળ્યું છે?'

આ બકરી ઘાયલ થઈ ત્યારે શહેરના ડોક્ટર પાસે લઈ જતી વખતે એક ગઠિયાએ તેને જોયો. એની અને એના સાગરિતોની નજર ક્યારની આ બકરી પર

બગડેલી હતી. જેટલી વાર બકરી જુએ, એટલી વાર તેમને થનું હતું કે 'કેવી દ્રષ્ટપુષ્ટ બકરી! તેને રાંધીએ તો કેવી ભવ્ય મિજબાની થાય! પણ આ ગામડિયાને તે એટલી વહાલી છે કે તેની પાસે સીધીસીધી આવી વાત કરીએ તો રમખાણ મચે.' એટલે તેમણે યુક્તિ વિચારી.

શહેરે જતા ગામડિયાને રસ્તામાં સૌથી પહેલાં ગઠિયો પોતે ભટકાયો. તેનો પોશાક જોઈને કોઈને એવું જ લાગે, જાણે એ કેટલો ય ધાર્મિક ને દેશપ્રેમી હશે : કપાળે ટીલું, ખભે ખેસ, શર્ટના ખિસ્સાની ધારે 'વંદે માતરમ્' લખેલા ત્રિરંગાનું બક્કલ સેફ્ટી પીનથી ખોસેલું ...

બકરીના માલિકને આવતો જોઈને તેણે મોટેથી બૂમ પાડી, 'ભારતમાતા કી ...'. બકરીના માલિકે ભોળા ભાવે જવાબ આપ્યો, '... જે'.

એ સાંભળીને ગઠિયો મનોમન હરખાયો, પણ ચહેરા પર અરેરાટીનો ભાવ લાવીને કહે, 'અરેરે, તમારા જેવા રાષ્ટ્રવાદી, રાષ્ટ્રભક્ત, ભારતમાતાના સુપુત્રને ખભે હડકાયા ડાઘિયાને લઈને ક્યાં ચાલ્યા? આવા હિંસક જનાવરની તે કંઈ સારવાર કરાતી હશે? એની પર તે કંઈ લાગણી રખાતી હશે? એ સાજો થશે તો કંઈકને ફાડી ખાશે ને કાળો કેર મચાવશે.'

બકરીનો માલિક ડઘાઈ ગયો. એ કહે, 'તમે શાની વાત કરો છો, મહેરબાન? દેખાતું નથી? આ તો બકરી છે!'

ગઠિયો કહે, 'તમને કોઈએ બનાવ્યા લાગે છે. બાકી, ન દેખતો માણસ પણ કહી આપે કે આ ડાઘિયો છે ને હડકાયો છે. જુઓ, એના મોંમાંથી લાળ ટપકે છે.'

એ સાંભળીને બકરીનો માલિક સહેજ તપ્યો. કહે, 'ગજબ માણસ છો તમે! આ બકરી જોડે હું આટલા સમયથી રહું છું. એને હું વધારે ઓળખું કે તમે? આ બકરીનું અમારા એક સંબંધીએ નામ પણ પાડેલું ... (સહેજ યાદ કરીને, પ્રયત્નપૂર્વક) બિન ... સાંપ્ર ... દાયિકતા.'

ગઠિયો જાતે ને જાતે તાળી મારીને કહે, 'મને હતું જ કે તમને કોઈએ આવી રીતે જ બનાવ્યા હશે. આ દંભી બિનસાંપ્રદાયિકતાનો હડકાયો ડાઘિયો કોઈએ તમને બિનસાંપ્રદાયિકતાની બકરી તરીકે પહેરાવી દીધો છે.'

રોષે ભરાયેલો બકરીનો માલિક 'તમારી સાથે ચર્ચા બેકાર છે.' એમ કહીને આગળ વધી ગયો.

આગળ જતાં યોજના મુજબ તેને ગઠિયાનો એક સાથીદાર મળ્યો. આખા ગામની પંચાત કરવી એ જ તેનો ધંધો. એ કહે, 'શું વાત છે? આ હડકાયા ડાઘિયાને લઈને ક્યાં ચાલ્યા?'

બકરીનો માલિક સહેજ ખમચાયો, પણ આત્મવિશ્વાસ એકઠો કરીને તેણે કહ્યું, 'ડાઘિયો કેવો ને વાત કેવી? આ તો બકરી છે.'

તરત ગઠિયાનો સાગરિત બોલ્યો, 'લાગે છે કે તમે છાપાં વાંચતા નથી ને ટીવી ચેનલો પણ જોતા

નથી. છેલ્લા અઠવાડિયાથી છાપાં-ચેનલો બધે આવું વર્ણન આવી રહ્યું છે અને પ્રજાના હિતમાં સતત જહેરાત થઈ રહી છે કે 'હડકાયા ડાઘિયા કૂતરાથી સાવધાન.' એમાં ડાઘિયા કૂતરાનું જે વર્ણન આવે છે, એ બરાબર તમારા ખભે રહેલા જાનવર જેવું જ છે. એને બકરી માનો તો તમારી મરજી. પણ પછી બીજા કોઈનો વાંક કાઢતા નહીં.'

રોષ અને થોડી મૂંઝવણથી વ્યગ્ર બકરીનો માલિક આગળ ચાલ્યો. ત્યાં એને ગઠિયાનો બીજો સાથીદાર મળ્યો. ગામમાં એની છાપ જ્ઞાની માણસ તરીકેની. વાતે વાતે ગીતા ને ઉપનિષદ ટાંકે.

એને જોઈને બકરીના માલિકને કંઈક આશા બંધાઈ, પણ એ કંઈ પૂછે તે પહેલાં જ સાથીદારે સામેથી કહ્યું, 'અરે, તમારા જેવા માણસના ખભે લાળ ટપકતો, હડકાયો ડાઘિયો? આવા ડાઘિયા કૂતરાનું તો એન્કાઉન્ટર કરવું જોઈએ. એ જ ધર્મ છે. જ્યાં ડાઘિયો ત્યાં લાળ. જ્યાં લાળ ત્યાં હડકવા. જ્યાં હડકવા ત્યાં એન્કાઉન્ટર. તમને તો ખબર હશે, કૃષ્ણ ભગવાને પણ એન્કાઉન્ટર કરેલાં. આવા ડાઘિયા કૂતરાને ખભે લઈને ફર્યા કરીએ તો ગામમાં આતંક મચી જાય. ગામમાં છેલ્લા અઠવાડિયામાં ત્રાણ-ચાર બાળકોના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારનો હું વિચારતો હતો કે એમના અકાળે મોતનું અસલી કારણ શું હશે? પણ તમારા ખભે હડકાયો ડાઘિયો જોઈને મને જવાબ મળી ગયો છે.'

એ વધુ બોલે, તે પહેલાં જ ... (શું થયું એ જણાવવાની જરૂર છે?)

(સૌજન્ય : <http://www.urvishkothari-gujarati.blogspot.com/Wednesday, February 22, 2012>)
e.mail : uakothari@yahoo.com

સીનિઅર

• ચિરાગ ઠક્કર

ભારતને આઝાદી મળી તે પહેલાંની વાત છે. રાજ-રજવાડાંઓમાં વહેંચાયેલા ભારતીય ઉપખંડમાં દરેક જગ્યાએ રાજ કે અંગ્રેજીની મહેરબાની વડે જ રહી શકાતું. ખેતીવાડી, નાનકડા ધંધા અને રાજ-રજવાડાંની કે અંગ્રેજ સરકારની નોકરી - આવકના આટલા જ વિકલ્પ હતાં. બચત એ જ મૂડી અને બચત એ જ પેન્શન.

આવા સમયે એક હવાલદાર અંગ્રેજ સરકારની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયો. વહેવાર-તહેવારમાં પગાર અને છોકરા-છોકરીઓના પ્રસંગો પાર પાડવામાં બંધી બચત પૂરી થઈ ગયેલી. ઉમરના કારણે નિવૃત્ત તો થયું પડ્યું, પણ ઘરે બેસી રહેવું પોસાય તેમ નહોતું. તેણે વિચાર્યું કે કોઈ રાજ-રજવાડાંમાં બે હાથ જોડીને વિનંતી કરું અને ક્યાંક દરવાનની નોકરી મળે તો કામનું કામ અને આરામનો આરામ. આમ વિચારીને તે ઘરેથી ખીચડી ખાવા દાળ-ચોખા અને હવાલદારની બે જૂની વર્દી એક પોટલીમાં બાંધી નીકળી પડ્યો.

દૂરના એક રજવાડાંમાં જઈને મૂછાળા દરબાર સામે બે હાથ જોડીને તેણે પોતાનો અનુભવ કહી સંભળાવ્યો અને દરવાનની નોકરી માટે વિનંતી કરી. નશામાં ચક્ર્યૂર દરબારે ખાલી હકારમાં ડોકું ધુણાવ્યું અને બીજે દિવસથી હવાલદાર તો પોતાની ખાખી વર્દી પહેરીને દરવાજે ઊભો રહેવા માંડ્યો. જ્યારે-જ્યારે દરબારની સવારી દરવાજેથી બહાર નીકળતી કે અંદર પ્રવેશતી ત્યારે તે એકદમ કડક સલામ કરતો, પણ નશામાં ચક્ર્યૂર દરબાર તેની નોંધ લે છે કે નહીં તે વાત દરવાનને સમજતી નહીં.

દરબારને એમ તો પૂછાય નહીં કે કેટલો પગાર આપશો. એ ખુશ થઈને જે બક્ષિસ આપે તે જ પગાર, એટલે દરવાન તો હવે મહિનો થવાની રાહ જોવા લાગ્યો. આખો મહિનો તેણે ઘરેથી લાવેલા દાળ-ચોખાની ખીચડી ખાધી હતી અને પૈસા હાથમાં આવતા પકવાન ખાવાનો તેનો મનસૂબો હતો. પણ મહિનો વીત્યા છતાં ય તેને કોઈ બક્ષિસ મળી નહીં. દરવાનને થયું કે પછીના મહિને બે મહિનાની બક્ષિસ સાથે મળશે, માટે ત્યાં સુધી તે ધીરજ રાખવા તૈયાર થયો. બીજો મહિનો વીત્યો પણ કશું જ નહીં. ત્રીજા મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં તો ઘરેથી લાવેલા દાળ-ચોખા પણ ખૂટી ગયા. હવે શું? તેને થયું કે બે પૂનમ પછી દિવાળી આવે છે, કદાચ દરબાર આખા વર્ષની બક્ષિસ સામટી જ આપશે. આથી તે પોતાની એક વર્દી વેચી આવ્યો અને તેનાથી દિવાળી સુધી ચાલે એટલા દાળ-ચોખા લઈ લીધા. દિવાળી આવી અને ગઈ, પણ નશામાં ચક્ર્યૂર દરબારને તેનો નવો દરવાન યાદ આવ્યો નહીં અને દરવાનને તો ખાવાના પણ ફાંફા. છેવટે તેણે બિચારાએ તેની બીજી વર્દી પણ વેચી નાખી, અને માત્ર લંગોટભર તે દરવાજે સલામો મારવા લાગ્યો. તેના મનમાં એમ થયું કે દરબાર નહીં જુવે, તો બીજું કોઈ તો જોશે ને કે દરબારનો દરવાન લંગોટભર સલામો ભરે છે. કોઈક તો દરબારના કાનમાં વાત નાખશે કે નહીં? પણ સત્તા આગળ શાણપણ શું કામનું? અને એ પણ નશામાં ચક્ર્યૂર સત્તાધીશની સત્તા સામે?

એ દરમિયાન એવું બન્યું કે એકવાર એક નગન માણસ મુખ્ય દરવાજેથી દોડતો-દોડતો રાણીવાસમાં ધૂસી ગયો. રાણીવાસમાં બૂમરાણ મચી ગઈ અને રાણીની રાડારાડથી દરબારનો નશો ઊતર્યો. તેણે હુકમ કર્યો, 'દરવાન હોવા છતાં એક નગન માણસ મહેલમાં ધૂસી જ કઈ રીતે શકે? જાવ, દરવાનને હાજર કરો.' અને લંગોટભર દરવાનને દરબાર સામે હાજર કરવામાં આવ્યો. દરબારે જ્યારે સવાલ પૂછ્યો કે 'તારા હોવા છતાં એક નગન માણસ મહેલમાં કઈ રીતે ધૂસી ગયો? એ સમયે તું તારી ફરજ પર હતો કે ક્યાંક બીજે હતો?' દરવાને જવાબ આપ્યો, 'હજૂર, હું તો મારી ફરજ પર જ હતો. મને અહીં કામ કરતાં છ મહિના થયાં અને હું લંગોટ પર આવી ગયો. મે જોયું કે આ માણસ વસ્ત્રવિહીન છે

એટલે મેં તેને મારો સીનિઅર સમજીને મહેલમાં જવા દીધો!

મહિનાભરની તનતોડ મહેનત પછી મળતાં ટૂંકા-ટચ પગારની લંગોટમાં જીવતી જનતાને બેશરમ નગન નેતાઓ કદાચ પોતાના સીનિઅર લાગતાં હશે અને તેથી જ ભ્રષ્ટાચારી અને ગુનાહિત ભૂતકાળ ધરાવનારા ઉમેદવારોને જનતા માત્ર જ્ઞાતિ-જાતિ અને ઠાલાં વચનોના આધારે ચૂંટીને વિધાનસભા અને લોકસભામાં મોકલતી હશે. સત્તાના નશામાં ચૂર સત્તાધીશોને લંગોટભેર જનતાની તો શું પડી હોય? તેમનો નશો તો રાણીવાસની ભૂમરાણીથી જ ઊતરી શકે છે. યાદ છે ભગતસિંહે એકવાર રાણીવાસમાં બોમ્બ ફેંકીને સત્તાધીશોનો નશો ઊતાર્યો હતો? આપણો મત આપણો બોમ્બ બની શકે, જે તેનો સાચો ઉપયોગ થાય તો!

e.mail : chiragthakkar.jay@gmail.com

||નવજીવન||

• દુર્ગેશ બી ઓઝા

રમેશ તો નવાઈમાં ડૂબી ગયો! ઓરડામાં ચારે બાજુ કરોળિયાનાં ચિત્રો, રંગીની ડબ્બીઓ, કેનવાસ, કાગળના થપ્પા ને આ બધાંની અંદર ખૂંપેલા પપ્પા!

રમેશના હાથમાં એક વાર્તાનું પાનું આવી ગયું. 'એક હતી કોયલ. તે માંદી પડી. તેને ખબર પડી કે તેનો અવાજ થોડી દી' પૂરતો બેસી જશે. 'અરર તારો અવાજ બેસી જશે. હાય .. હાય .. હવે તારી જિંદગી!!?' કોયલ કહે, 'ભલે અવાજ બેસી જતો. એ પાછો ઊભો થઈ જશે. બે-ચાર દી' અવાજ ચાલ્યો જાય એમાં કાંઈ આખું જીવન નકામું નહીં થઈ જાય, કાગડા કાકા! હું કાંઈ એમ હિમત હારું એવી નથી. અવાજ બેસી ગયો એટલે એવું સમજે કે દસમાં-બારમાં ધોરણની પરીક્ષામાં પેપર નબળું ગયું. કાં એમાં નાપાસ થયા બસ એટલું જ તમે ખાલી ચોપડીની પરીક્ષામાં જ હારી ગયા, પરંતુ પરીક્ષા પૂરી એટલે તમારું સાવ પૂરું થઈ ગયું એવું નથી. તમારી સામે હજી આખી જિંદગી પડી છે. હજી ઘણી બધી તકો, પ્રવૃત્તિઓ છે.'

કોયલ ફરી ટલુકો કરતા આગળ બોલી, 'કાળઝાળ ગરમીમાં એક વખત પાક સાવ બળી જાય તો ધરતી કાયમને માટે સૂકીભટ્ટ થઈ જતી નથી, વાંદરાભાઈ! એ એમ નથી વિચારતી કે આપણી જિંદગી ખતમ. પાક ખાલી એક જ વાર બગડ્યો છે. પણ ફરી એ જ જમીનમાં વાવશો તો પાછું ઊગશે, એટલું જ નહીં, ચોતરફ અનેરી હરિયાળી લહેરાઈ ઊઠશે, કારણ કે નબળો પાક એ માત્ર એક પરીક્ષા કે તેનું પેપર છે પણ પાક એ આખા જીવનનો સાર નથી અભી તો પિકચર બાકી છે, મેરે દોસ્ત! 'કરતા જાળ કરોળિયો ભોંય પડી પછડાય, તૂટે ઘર તો

પાછું નવું બનાવતો જાય' એટલે હું નિરાશ થઈ આપઘાતના અવળા વિચારો નહીં કરું.' ને કોયલ ખરેખર થોડા દિવસ પછી એ જ મસ્તીમાં ફરી ટલુકવા લાગી ને બીજાને ય ખુશ કરી સાચો રસ્તો બતાવી ગઈ

'વાહ પપ્પા વાહ, શું ગજબનું લખ્યું છે, બાકી તમે!' દીકરો તાળી પાડીને બોલ્યો ને પોતાની ધૂનમાં ગુલતાન એવા હિમતવાલ ચમક્યા. 'લે તું ક્યારે રૂમમાં અંદર ધુસી ગયો દીકરા! એક પુસ્તકે મને જગાડ્યો, જેમાં લખેલું કે, 'તમે જીવનમાં ક્યારે ય ન કર્યું હોય એવું સારું, કંઈક નવું કરી બતાવો.' નાનો હતો ત્યારે હું સરસ ચિત્રો દોરતો, પણ છેલ્લાં વીસ વરસથી ધંધાની, પૈસાની હાયવોયમાં હું બધું ભૂલી ગયો હતો, પરંતુ આજે મેં નક્કી કર્યું કે આજકાલ વિદ્યાર્થી એકાદ પરીક્ષામાં હિમત ગુમાવી જીવન ટૂંકાવી દે છે, તે ન થાય એવું કંઈક કરું. ને દીકરા સાચું કહું? આ વાંચીને વિદ્યાર્થી વગેરેને તો મળશે જ, પણ મને તો અત્યારે જ નવજીવન મળી ગયું. જે આ ચિત્રો.' 1 હું ચિત્ર કરોળિયો ચડે એવું, બીજું તે પડે એનું, ને ત્રીજું તે ફરી ઉપર ચડી અને ઘર બનાવવામાં સફળ થાય એ પ્રકારનું હતું રમેશે ચિત્રો જોયા. અને પછી ઘરની બહાર નીકળ્યો.

..... દીકરો મોડી સાંજે ઘરે પાછો આવ્યો ... ને પપ્પાને વળગી રડવા માંડ્યો ... બોલ્યો, 'પપ્પા, સવારે હું જ્યારે તમને મળવા આવ્યો ત્યારે અમારી પરીક્ષા પૂરી થતાં જ મિત્રો સાથે કાંકરિયા તળાવ ફરવા જવાની રજા લેવા આવ્યો'તો, પણ સાચું કહું? હું ત્યાંથી પાછો નહોતો આવવાનો પણ તમારી વાર્તા ચિત્રો જોઈ હું ઘરે પાછો આવ્યો છું.'

પપ્પા ગળગળા અવાજે કહી રહ્યા, 'બેટા, એવા અનેક લોકો છે જે ભણવામાં 'ઠ' હતાં. છતાં સફળ બન્યા છે. પરીક્ષા મહત્ત્વની છે. એનું મૂલ્ય ઓછું ન આંકો. દિલ દઈ, પૂરી મહેનત કરી પરીક્ષા આપો, પણ એની જ ફૂટપટ્ટીથી તમારી કુશળતાને ન માપો ... એ પરીક્ષા જ આખા જીવનનું માપ નથી. પરીક્ષા એ જીવનની છેલ્લી તક નથી. એની બહાર પણ એક જીવન છે. સચીન તેંડુલકર ઝીરોમાં આઉટ થાય તો એ કાયમ માટે ક્રિકેટ છોડી નથી દેતો ... ફરી હિમત બતાવી બીજી મેચમાં સદી ફટકારે છે. ઝીરોમાંથી હીરો બની જાય છે. હારો ભલે, પણ હિમત ન હારો. બેટા, તું આ પરીક્ષામાં ભલે કદાચ નાપાસ થા, પણ જીવનની પરીક્ષામાં તો તું ફર્સ્ટ ક્લાસ પાસ થયો છે. અભિનંદન.'

અને પિતા-પુત્ર બંને ખુશીમાં નાચવા લાગ્યા.

(૧ જવારામ નગર, નરસંગ ટેકરી, હિરો હોન્ડા શો-રૂમ પાછળ, પોરબંદર ૩૬૦ ૫૭૫ ગુજરાત, ભારત) ઈ-મેઈલ durgeshoza@yahoo.co.in

•

આકાશ

• ઈન્દ્ર શાહ

જે કંઈ થાય છે તે બધું થાય છે આકાશમાં. જે કે આકાશ કંઈ પણ કરતું નથી. પરંતુ આકાશ વિના કશુંયે થઈ શકે નહિ. આકાશ અનંત છે. આકાશ છે પક્ષરહિત દ્રષ્ટા. વીજળી ઝબૂકે છે આકાશની મદદ વિના. પણ આકાશ વિના ન હોય વીજળી અને પાનબાઈ મોતી ન પરોવી શકે તેના ઝબકારા વિના. સમગ્ર સર્જન આકાશમાં. આકાશમાં સર્વનું વિસર્જન. આકાશ અંદર આકાશ બાહર આકાશ છે દૂર અને સાવ નજદીક. આકાશ છે અને નથી. આકાશ છે ઈશ્વર જેવું કેટેલીસ્ટ

e.mail : indrashah577@gmail.com

રંગરાગ

• ચીમન પટેલ 'ચમન'

આજ ધૂળની જેમ ઊડી રહી રંગની છોળો એકલવાયા મારા મનને શીદ આવી ઢંઢેળો ? રંગ ઘોળ્યો દિલડું ડહોળી ભરી પિચકારી એમાં બોળી. પણ - રમવી કોની સંગમાં હોળી ? આજ તો, મારેય છે રંગા'વું, પિચકારીએ છે છંટા'વું સંગે રમી રંગે રમી દિલડું મારેય છે બહેલા'વું ! ઉરના કો એકાંતે આવી 'એ' લઈ પિચકારી રંગી દીઘો ભીંજવી દીઘો મને એના કસુંબલ રંગથી ! ત્યારથી - એ રંગરાગમાં એની સંગમાં આજ લગી રંગાયેલ છું !!

ગુફ્તગૂ -

સ્ટીરિયો ટાઈપ્સમાંથી બહાર આવવાની તાતી જરૂર

જાહેર કાર્યક્રમોમાં અતિથિ વિશેષ, સમારંભના પ્રમુખ, મુખ્ય મહેમાન, વગેરે વગેરે પ્રકારના ભારેખમ છોગાં ને પછી કોમિકલ પ્રકારના હારતોરા, ગુલદસ્તાઓ 'હવે ફલાણા ભાઈ ... સમારંભના પ્રમુખનું ફૂલોથી સ્વાગત કરશે' ... ઓહ ગોડ ! સો...ઓ બોરિંગ. ... પછી તીણા અવાજમાં પ્રાર્થના, ને જેલમાંથી છોડાવીને ખાસ કાર્યક્રમ માટે લઈ આવ્યા હોય એવા વાજિંત્ર વાદકો લગ્નનો પંદર વર્ષ જુનો સુટ પહેરીને ગોળ ગોળ દોડતા આયોજકો, અત્તર છાંટીને આવેલા ખાદીધારી કાકાઓ, જેમણે આવા સમારંભોમાં પ્રમુખ થવાની સદી ફટકારી છે ... મમ્મીની સાડી (ફરજિયાત!!! અને ધરા) પહેરીને આવેલીને સતત uncomfortable ફિલ કરતી યુવતીઓ ... કમ ઓન, યાર ... આ બધું જરૂરી છે ? ... It's waste of time n energy come to the point ... get to the business ... ઈનામ વિતરણ છે ... બોલાવો ને ઈનામ આપો ... વાત પતાવો ... સાદગીની પણ એક મજા હોય છે. ગુલદસ્તાના બજેટમાંથી થોડી સમાજ સેવા કરો ... સ્ટીરિયો ટાઈપ્સમાંથી બહાર આવવાની તાતી જરૂર છે

જે કે મારી જાણ મુજબ ઘણા લોકોને આ બધાનો નશો ચડતો હોય છે ... અને પાછા અહીં ઠોકે કે મારો જમજોધપુરમાં કાર્યક્રમ હતો ... ઢીકણાભાઈ મુખ્ય મહેમાન હતા, ને મારાં પ્રવચનો જવા કે 'એકવીસમી સદીનો યુવાન' અને (બારમામાં નાપાસ થયો હોવા છતાં) 'શિક્ષણ કલ આજ કલ' અને 'નેનો ટેકનોલોજીની ભારતના ગ્રામીણ સમાજ પર અસર', 'ધર્મ બિલોરી કાયમાંથી' અને 'સીન્ધમથી ચીન્ગમ - મારી ફિલ્મ સફર' બહુ જ લોકપ્રિય છે .. મને અત્યાર સુધીમાં ચાલીશ જુદીજુદી જાતના ગુલદસ્તાઓ ને હાર આપવામાં આવ્યા છે .. જેનું એક આલ્બમ ફેસબુક પર પણ છે ...

છે કોઈ મારીનો લાલ જે આ બધા લલ્લુઓ વિના ... કોઈ કાર્યક્રમ કરે .. અથવા આવા કાર્યક્રમોમાં જવાનું બંધ કરે??? ... 'ભાગે ગુજરાત ... !' "ફેઈસબુક" પરથી 18.02.2012

- પાર્થ નાણાવટી

<http://www.facebook.com/Parth.Nanavati>

શ્રીકૃષ્ણ અને રુકિમણીજી

શ્રીકૃષ્ણને એક પત્ર મળ્યો. પત્રમાં લખ્યું હતું, 'હે નાથ મારી રક્ષા કરો. હું તમને સાચા મનથી પ્રેમ કરું છું. પરંતુ મારા પિતા, મહારાજ ભીષ્મક અને મારા ભાઈ રુકિમ મારા લગ્ન બીજા કોઈ રાજ સાથે કરવા માંગે છે. હે સ્વામી, તમે જ મારી રક્ષા કરી શકો છો. હું તમને મનથી મારા પતિ સ્વીકાર કરી ચૂકી છું. આથી તમે અહીં આવો અને મારો સ્વીકાર કરો.'

દેવી રુકિમણીનો પત્ર મળતાની સાથે શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો રથ લઈ ને વિદર્ભ દેશ તરફ પ્રયાણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધ કરવા માંગતા નહોતા તેથી એમણે દેવી રુકિમણીને શાંતિપૂર્વક ભગાડવાની યોજના બનાવી. સવારે જ્યારે રુકિમણી મંદિરે દર્શન કરવાં નીકળી, ત્યારે તેમનું હરણ કરી ને દ્વારકા લઈ આવ્યાં. દ્વારકા આવ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ અને રુકિમણીજીના વિવાહ થયા.

આ ઘટના હું અને મારો મિત્ર રોહન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની જીવનકથા ને ટી.વી. સીરિયલમાં નિહાળતા હતા. મારી હંમેશાં આદત રહી છે જે કંઈ જોઉં, વાંચું એની ચર્ચા જરૂરી કરું. મેં રોહનને પૂછ્યું કે, 'શું તને ખબર હતી શ્રીકૃષ્ણ એ સમયમાં રુકિમણીજીને ભગાડીને લગ્ન કર્યા હતા?'

રોહન કહે, 'ના મને અત્યારે ખબર પડી. ખરું કહેવાય, નહિ! પણ શું એ યોગ્ય પગલું હતું? આપણા સમાજમાં તો હજુ પણ જે છોકરો છોકરી જુદાં જતાં ના હોય. એક બીજાને મનથી પ્રેમ કરતા હોય તો આખા સમાજનો, પરિવારનો વિરોધ સહન કરવો પડે છે.'

મેં કહ્યું, 'હા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જે પોતાના જીવનમાંથી આટલું મોટું ઉદાહરણ આપી શકતા હોય, તો આ આપણો ઢોંગી સમાજ શા માટે હંમેશાં

પ્રેમીઓના વિરોધમાં ઊભો રહે છે? આથી જે આપણે જે ખરેખર કૃષ્ણ ભગવાનને સમજીએ તો આપણા સમાજમાં નાનામોટા દરેકને પોતાના મનપસંદ સાથી સાથે લગ્ન કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ.'

મેં મનમાં વિચાર્યું, 'સમાજ એ જીવનનો ભાગ હોવો જોઈએ નહિ કે સમાજના બોજ તળે માણસે પોતાની જાતને ભૂલીને બસ માત્ર સહન કરવું પડે. બીજા શું કહેશે એની ચિંતા કર્યા વગર આપણે આપણા મનનું સાંભળવું જોઈએ તો જ માનવીનો સર્વાંગી વિકાસ થશે અને તંદુરસ્ત સમાજની રચના થશે.'

- રવિ પટેલ

e.mail : ravipatel122788@gmail.com

- એતાનશ્રી

"બહુરૂપી"ને ય ડિજિટલ અવતાર મળજે

• "ઓપિનિયન"ના ફેબ્રુઆરી અંકમાં ચિરાગ ઠક્કર 'જય' લિખિત 'યુ.કે.બાઈટ્સ'માં, પાનાં 19 પર, શેરલોક હોમ્સ બાબત નોંધ વાંચી, મારા પણ દુખડાં વ્યક્ત કરું છું. તેમણે લખ્યું છે :

'સર આર્થર કોનન ડોઈલ (Sir Arthur Conan Doyle) અને તેમણે સર્જેલ અજોડ અન્વેષક શેરલોક હોમ્સ, બંને જગ વિખ્યાત છે. ઘણા તેમને ડિટેક્ટિવ કથાઓના પિતામહ કહે છે. પોતાની કથાઓમાં શેરલોક હોમ્સનું સરનામું તેઓ હંમેશાં લંડનની બેકર સ્ટ્રીટનું આપતાં. માટે બેકર સ્ટ્રીટ ટ્યુબ સ્ટેશનની બહાર જ શેરલોક હોમ્સનું એક લાક્ષણિક સ્ટેચ્યૂ મૂકવામાં આવ્યું છે. અને બેકર સ્ટ્રીટનું જ કાલ્પનિક સરનામું ડિટેક્ટિવ હોમ્સના નામે હતું, ત્યાં જ પ્રશાસન દ્વારા ધી શેરલોક હોમ્સ મ્યુઝિયમ બનાવવામાં આવ્યું છે. આપણા દેશમાં પણ લેખકોને આટલું સન્માન આપવામાં આવે તેવી ખ્વાલિશ. [સાથે-સાથે જ એવી પણ ખ્વાલિશ કે મારા અમદાવાદના શાહીબાગમાં શચી મૈનાકનું સ્ટેચ્યૂ બનાવવામાં આવે. :)]

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષોથી આપણા એક માત્ર ગુનાશોધના સામાયિકને સાંચવી લેવા મેં ઘણા ધમપછાડા કર્યા, પણ ક્યાં ય પત્તો લાગતો નથી. સાહિત્ય પરિષદ, સાહિત્ય સભા, અનેક સાહિત્યકોને નીચેનું નિવેદન મોકલ્યું, પણ કોઈનો જવાબ માત્ર ના મળ્યો. આશા રાખું છું કે "ઓપિનિયન"ના આગામી અંકમાં તે પ્રસિધ્ધ કરશે.

'ગુજરાતી સાહિત્યના આ વિભાગમાં એક માત્ર સામાયિક "બહુરૂપી"નો ફાળો સૌથી મોટો ગણાય. તે માસિકના (કે અઠવાડિક?) લેખક/પ્રકાશક ચંદુલાલ વ્યાસ અને મનહર વ્યાસની પિતા-પુત્ર જોડી રાણપુરથી પ્રકાશિત કરતાં.

સાંપ્રત કાળમાં "સંસ્કૃતિ", "કુમાર", "પ્રકૃતિ" વિગેરેનું digitalized documentation થયું તે આદરણીય સિદ્ધિ છે. મારું સૂચન છે કે 'શેર્બૂસ ગુજરાતી સભા' કે અન્ય કોઈ ગુજરાતી સાહિત્યક સંસ્થા "બહુરૂપી" સામાયિકને પણ digitalized documentationનો પુનર્જન્મ આપી એક ઉણપ દૂર કરે.

મારા સ્વ.પિતા કલાગુરુ રવિશંકર રાવળના આદેશ મુજબ, તેમના પુસ્તકસંગ્રહને સાહિત્ય પરિષદના પુસ્તકાલયને સોંપવામાં આવ્યો હતો, જેમાં "બહુરૂપી"ના અંકોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આ આખી સોંપણીની વ્યવસ્થા સ્વ. પ્રાધ્યાપક અનંતરાય રાવળ અને પ્રકાશ વેગડે સંભાળી લીધી હતી એટલે તે સહેલાઈથી મળી શકશે.

- કનક રાવળ

પોર્ટ્લેન્ડ, ઓરિગોન

Visit my father Kalaguru Ravishankar Raval's web site:

<http://ravishankarmraval.org/> <<http://ravishankarmraval.org/>>

e.mail : kanakr@yahoo.com

• શુભલક્ષ્મીનું 'ભજ ગોવિંદમ્' શાતાકારી રહ્યું; અને તમારો અગ્રલેખ વિચારપ્રેરક. દીપક મહેતા તથા ચિરાગ ઠક્કરના લેખો રસપ્રદ રહ્યા.

- ઉષા ઠક્કર

e.mail : ushathakkar@yahoo.com

ઘટનાતત્ત્વ વિના વાર્તાનું સર્જન શક્ય ખરું ?

• ફેબ્રુઆરી 2012નો 32 પાનનો “ઓપિનિયન”નો અંક વાંચ્યો. ફિરીટ દૂધાતે ડિસેમ્બર 2011ના ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં રજૂ કરેલો નિબંધ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચે એવો છે.

ટૂંકી વાર્તામાં ઘટનાતત્ત્વના લોપ અંગે સુરેશ જૈશીના સમયથી બૂમરાણ શરૂ થઈ હતી. કેટલાક વાર્તાકારોને ઘટનાતત્ત્વ માટે ભારે સૂગ હતી. વાર્તામાં ઘટનાતત્ત્વ જોવા મળે તો તેઓ તરત કહી દેતા : ‘આ વાર્તા બનતી નથી.’

બીજા વિના છોડ કે વૃક્ષનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે ખરું ? ઘટનાતત્ત્વ વિના વાર્તાનું સર્જન શક્ય ખરું ? ફિરીટ દૂધાતે એમના આ વક્તવ્યમાં સ્પષ્ટ કહ્યું : ‘ચોસલા પાડી શકાય તેવી ઘટનાઓ વાર્તામાં હોવી જોઈએ.’

ફિરીટ દૂધાત આપણા એક સફળ વાર્તાકાર છે. આ હકીકત ભૂલવા જેવી નથી.

- રમણભાઈ ડી. પટેલ

[60 Orchard Grove, GREENFORD, Middlesex UB6 0QW, U.K.]

ફોટાઓ અંકને આકર્ષક બનાવે છે

• બહુ જ સુંદર અંક. આ રંગીન ફોટાઓ “ઓપિનિયન”ને આકર્ષક બનાવે છે અને તેને વાંચવા પ્રેરે છે. ક્યારેક વધારે પડતા ફોટાઓ જોવા મળે છે. તમે જો કે ઉદારતા રાખી છે તેમ વર્તાય છે. અને આથીસ્તો હવે “ઓપિનિયન” વાસ્તવિક બને છે !!

ગંભીર મુદ્દે, ફિરીટ દૂધાતનો લેખ : ‘ટૂંકી વાર્તાનું સ્વરૂપ’ એક અગત્યનું વાચન છે. કોઈ પણ લેખક માટે અને તેમાં ય ડાયસ્પોરિક લેખકગણ માટે તેને પચાવવો અને અમલમાં મૂકવો જરૂરી બને છે. ‘એરંડો’ કવિતા ખૂબ ગમી.

આવો રસથાળ પિરસતા રહેશો. ખૂબ આભાર.

- સુષમા સંઘવી

e.mail : sushma.sanghvi@googlemail.com

બોડી બામણીના ખેતરમાં જાણે કે ચરવા બેઠા

• ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય ક્ષેત્રને બોડી બામણીનું ખેતર જાણી, ગુજરાતના અમુક-તમુક વિદ્વાનો ને સાહિત્ય વિશ્લેષકો જાણે કે ચરી ખાવા નીકળી પડ્યા છે, તેની સામે “ઓપિનિયન”ના તંત્રી વિપુલ કલ્યાણીએ ફેબ્રુઆરી 2012ના અંકમાં અગ્રલેખ વાટે, ‘હમ ન પીઠુ હૈ, ન પક્ષધર હૈ; હમ હમ હૈ’ દ્વારા ચેતવાણી આપી છે. અને ફરી એક વખત અમેરિકાનિવાસી સાહિત્યકાર અને જાણીતા શહેરી નટવર ગાંધીના શબ્દો ટાંક્યા છે : ‘પોતાના મૂળ વતનમાં કોઈક પ્રમાણપત્રની તેમણે આશા અપેક્ષા રાખવી નહીં જોઈએ કેમ કે તેવાં તેવાં ઉછીનાં સઘળાં પ્રમાણપત્રોની કિંમત સહજ સ્વાભાવિક કોડીની પણ ઠરતી નથી. તેમની અહીંની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓની સરાહના મેળવવા સબબ ભારત ભાણી સતત ગોઠવાયેલી તેમની નજર ઊઠાવી લઈ, તેમણે તેમની આ સાહિત્યિક સાંકળ તોડી કાઢવી જોઈએ. તેમના આ વસવાટી જીવનમાં જાતભાતની રસિક વાતો ભરી પડી છે. તે વિશેનાં લખાણો તેમણે કરવાં જોઈએ. આ બધા અનુભવોને બોલતા કરવા જોઈએ.’

ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવાના પ્રયોગો અને પ્રકાશનો જરૂર વખાણવાં જેવા ખરાં; પરંતુ સવાલ થાય છે કે આવાં પ્રકાશનોનું વિતરણ દેશ-પરદેશમાં થાય છે ખરું ? ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક લેખકો - સર્જકોનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન થયું એના સમાચાર વાંચવા મળે, સાંભળવા મળે; સમારંભો થાય છે, સત્રો ભરાય છે, ચર્ચા થાય છે, પણ ખુદ એ લેખકોને પણ પુસ્તક હાથમાં નથી આવતું ! તો પછી, સામાન્ય ગુજરાતી વાચક પાસે પહોંચવાની વાત જ ક્યાં રહી ? આના પરથી શું સમજવું ? કે આવા આવા સંપાદકો, વિદ્વાનોનો કોઈક આપદ હેતુ હોય, કોઈ સ્વાર્થ હોય કે પછી ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યના પ્રકાશક-સંપાદક તરીકે નામ - પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનાં અહીં ફાંફાં હોય ? વિપુલભાઈએ તે લેખમાં આ બધા પ્રશ્નો પર સારો જવો પ્રકાશ ફેંક્યો છે એટલે આ શિષ્ટ ને મનનીય-વિચારપ્રેરક લેખ વાંચવામાં આનંદ આવ્યો.

બીજું એ પણ કારણ રહ્યું કે વિપુલભાઈએ આ લેખ વાટે પણ ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક લખાણ કેવું હોવું જોઈએ એની માહિતીસભર તાસીર રજૂ કરી છે.

“ઓપિનિયન”/ Opinion

નટવરભાઈ ગાંધી ઉપરાંત, અમેરિકી સમાજશાસ્ત્રી રોજર્સ બ્રુબેકર અને ‘નમસ્કાર’ વેબપેઈજની વ્યાખ્યાઓને ય આમેજ કરી છે. અને છેલ્લે થોડીક આશામાં - થોડીક નિરાશામાં લખી બેઠા : ‘ડાયસ્પોરા બાબત, ગુજરાતી ડાયસ્પોરા અંગે, ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય વિશે આપણી માદરી જાબાનમાં વિદ્વાનો આ કેડાના સાચેસાચ ભોમિયા બની જાય તે દિવસના સહજ સ્વાભાવિક ઓરતા જ હોય, પરંતુ આજે આપણા ક્ષેત્રમાં તેનો અભાવ છે અને ક્યાંક ક્યાંક અધૂરિયાઓ પોતાની અધૂરપો ઢાંકવા ખાબકી લીધા કરે છે. આ આપણી કમનસીબી છે.’

ડાયસ્પોરિક વાર્તા લેખકોએ કેવું સર્જન કરવું જોઈએ એની કેફિયત ફિરીટભાઈ દૂધાતે કરી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તાજેતરના અધિવેશનમાં એમણે આ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ નિબંધ આ અંકમાં ય સામેલ છે. એ લખે છે : ‘ચોસલા પાડી શકાય તેવી ઘટનાઓ વાર્તામાં હોવી જોઈએ.’

1978ના અરસાનું, નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા આઈઝેક સીંગરનું, આ કથન યાદ આવે છે : The story teller and poet of our time, as in any other time, must be an entertainer of the spirit in the full sense of the word, not just a preacher of social and political ideals. All the same, it is also true that the serious writer of our time must be deeply concerned about the problems of his generation.’

છેલ્લે, પરિષદના આ જૂનાગઢ અધિવેશનમાં રજૂ થયેલું દીપકભાઈ મહેતાનું ય પ્રવચન, ‘નર્મદ - દલપત પહેલાંનું અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્ય’, અહીં સામેલ છે. આ માહિતિસભર, સાહિત્યિક તેમ જ સંશોધન આધારિત લેખ રહ્યો. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના અધિકારીઓ અને પાદરીઓ અને આપણા પારસી લેખકોએ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યમાં જે આદાનપ્રદાન કરેલું છે તેની અહીં નોંધ મળે છે. આ અનોખું, અનન્ય છે અને એની ચર્ચા ગુજરાતી સાહિત્યના ઈતિહાસમાં નવું પ્રકરણ ઉમેરે છે. એક બ્રિટિશ ઈતિહાસકાર જલોન કીઝે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અધિકારીઓએ અને વિદ્વાન યુરોપીય વસાહતીઓએ ભારતના ઈતિહાસ ને સંસ્કૃતિને પ્રકાશમાં લાવવા જે જહેમત ઊઠાવી હતી એના પર એક પુસ્તક પ્રકાશીત કર્યું છે : India Discovered : The Recovery Of A Lost Civilization’. આ પુસ્તકમાં સર વિલિયમ જેન્સ, જેમ્સ પ્રિન્સેપ, જેમ્સ ફરગુશન, ચાર્લ્સ વિલકીન્સન વગેરે નામોનો તેમાં સમાવેશ છે. દીપકભાઈ મહેતાનો લેખ આ પુસ્તકનું એક પ્રકરણ બની રહે અને પાદરીઓ વિલિયમ ફૂલાવર, જેમ્સ સ્કીનર, વિલયમ ફાઈબી અને પારસી સર્જકો કાવસજી પટેલ, ડોસાભાઈ સોરાબજી, ફરદુનજી મર્ઝબાન ઈ.તાં નામો કોઈ યાદીમાં આવતાં રહે - એવી શક્યતા ધરાવતો દીપકભાઈનો લેખ રહ્યો.

- ઠાઠાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રી

['Kamal Kunj', 3 Buckingham Mews, SUTTON COLDFIELD, West Midlands, B73 5PR, U.K.]

આનંદની હેલી

• હવે મને યાદ નથી કે ક્યારથી તમારી મેઈલ મને મળતી થઈ, પરંતુ તેને ય હવે સહેજે બે’ક વરસનો ગાળો થયો હોય. બની શકે કે સુરતનિવાસી ઉત્તમભાઈ ગજ્જર દ્વારા તમને મારી ભાળ થઈ હોય. હું એક સ્થાનિક બેંકમાં કામ કરું છું અને ત્યાં ઉત્તમભાઈ આવતા હોય છે. બસ, આ સામયિકની સામગ્રીથી મને ભારે આનંદ છે. તે મારે મન ખજાનો છે.

લાંબા અરસાથી તમને લખવા મન થયા કરતું, પરંતુ કોઈ મેળ પડ્યો જ નહીં. આ છેલ્લા અંકે હવે ધક્કો માર્યો છે. તમે મોકલેલા દરેક અંકની દરેક સામગ્રી મને ખૂબ ગમી છે અને તેનો મને આનંદ છે, તે મારે તમને કહેવું હતું. આ બધા જ અંકો મેં સંગ્રહિત રાખ્યા છે, અને સમય મળતા ફરીને ફરીને તેનું વાંચન થયા કરવાનું છે, અને પછી તેનો બેવડો આનંદ વૂંટતો રહેવાનો છું.

આ પ્રવૃત્તિ, ભાઈ, યાવુ જ રાખજો. ગમતાનો આ ગુલાલ ખૂબ ગમે છે. ક્યારેક વળી લખીશ. દરમિયાન, તમને દરેક પ્રકારની શુભ કામનાઓ હજો.

- મયંક બક્ષી

e.mail : baximayank@gmail.com

(અનુસંધાન છેલ્લા પાન પરથી)

હિંસાની અને તેના પીડિતોને થયેલા અન્યાયની દુહાઈઓ આપો છો, તો તમારા રાજમાં ૨૦૦૨માં જે થયું તેનું શું? તેના પીડિતોને ન્યાય મળે એ માટે તેમ શું કર્યું?

એક રાજકીય પક્ષ પોતાનાં પાપ સરભર કરવા માટે - તેમનો છેદ ઉડાડવા માટે સામેના પક્ષનાં પાપ ગણાવે એ સમજાય એવું છે. કારણ કે કોઈ રાજકીય પક્ષને ન્યાય ખપતો નથી. ભલે તે વિરોધ પક્ષ હોય. ન્યાયની લડત તેના માટે છેવટે પોતાના હરીફને પછાડવાનું હથિયારમાત્ર છે. પીડિતોને ન્યાય અપાવવો એ કદી તેમનું અંતિમ ધ્યેય હોતું નથી.

દિલ્હીના શીખોને ન્યાય અપાવવા માટે ભાજપ અને ગુજરાતના મુસ્લિમોને ન્યાય અપાવવા માટે કોંગ્રેસ શું ઉકાળીને ઊંધી વળી ગઈ, એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ. એ બંને પક્ષો ઈચ્છે છે કે આપણે નાગરિકો તેમનાં પાપ - તેમની રાજકીય હિંસાખોરીનો સામસામો છેદ ઉડાડી દઈએ. એ ત્યારે જ શક્ય અને જ્યારે નાગરિકો 'તું કોંગ્રેસી, તું ભાજપી' એવી પક્ષીય હૂંસાતૂંસી - આરોપબાજીમાં પડે, ધોળા ધરમે જેનો બચાવ ન થઈ શકે એવાં કરતૂતોનો પક્ષીય વફાદારી કે કાલ્પનિક ડરથી દોરવાઈને બચાવ કરે અને પોતાના જેવા બીજા નાગરિકો માટે ન્યાય માગવાનું ભૂલી જાય. આગળ વધો

દસ વર્ષ પછી સૌથી સ્વાભાવિક લાગણી અને પ્રતિક્રિયા એ મળે છે કે 'હવે ક્યાં સુધી જૂનું યાદ રાખશો? જૂનું ભૂલીને આગળ વધો.' (આવું કહેનારા ૨૮ વર્ષ જૂનાં શીખવિરોધી રમખાણોને સગવડે યાદ કરી લે છે એ જુદી વાત છે.)

હકીકત એ છે કે દિલ્હીના શીખો કે ગુજરાતના મુસ્લિમો કે બીજા પીડિતો લોકોની સલાહની રાહ જોયા વિના આગળ વધી જ રહ્યા છે. પરંતુ આગળ વધવાનો અર્થ 'ન્યાયની આશા-અપેક્ષા રાખ્યા વિના આગળ વધવું', એવો તો ન જ હોઈ શકે. કમનસીબી એ છે કે ૨૦૦૨ની હિંસાના કેસમાં ગુજરાત સરકાર પોતે પીડિતોને ન્યાય અપાવવાના પક્ષે હોય એવું બિલકુલ લાગતું નથી અને તેમના છડીદારો આગળ વધી જવાના ઉપદેશો ફટકારે છે.

ગુજરાતમાં ન્યાયની વાત આવે ત્યારે તેમાં વિકાસનો મુદ્દો નાખીને વાતને ગુંચવવા જેવી નથી. ગુજરાતનો વિકાસ કેવો, કેટલો અને કોના પ્રતાપે થયો છે, એ જુદી ચર્ચા માગી લેતો મુદ્દો છે. વિકાસ થયો હોય તો પણ એ ન્યાયના વિકલ્પ તરીકે ન હોઈ શકે, એટલી સાદી વાત નાગરિક તરીકે આપણને સમજવી જોઈએ.

“ઓપિનિયન”/ Opinion

બીબું ફીટ જાદુ હીટ

• ઋતુલ જોશી

અમારી પાસે બીબાં છે, અમે બીબેદાર લોકો છીએ. અમે બીબાંમાં જીવીએ છીએ, બીજાને બીબાંમાં ઢાળીએ છીએ. આમ તો જૂનો ધંધો છે પણ અમે નવો કોન્સેપ્ટ લાખો છે. તમને ખબર પડે તે પહેલાં ... બીબું ફીટ, જાદુ હીટ.

કામ સાવ સીધું છે ને માંગ બહુ મોટી છે, દિમાગને મારો તાળાં, દિલને મારો ખપાટિયાં, આમ તેમ જોયા વિના ઠોકી મારો મોટા ખીલા. આંખો ઉઘડે તે પહેલાં ... બીબું ફીટ, જાદુ હીટ.

અમારી બીજી ઘણી શાખાઓ છે, પણ અમે પેલ્લેથી છોડ નથી રોપતાં. વસંત કે વર્ષાની રાહ નથી જોતા, ફૂલ-ફોરમની માથાકૂટ જ નહિ. જમીન પોલી કરી, શાખાઓ ખોસી, માંચડો રચી બેસી જવાનું, અંકુર ફૂટે તે પહેલાં ... બીબું ફીટ, જાદુ હીટ.

અમારી પાસે ખાલિસ સોનેરી-રૂપેરી બીબાં મળશે. ચમકતાં, રણકતાં, ઝગમગતાં, જરૂર પડે તો મધમધતાં, અંદરના ટકોરા અને બહારની તાજી હવા સામે ફૂલપૂક, અવાજ ઊઠે તે પહેલાં ... બીબું ફીટ, જાદુ હીટ.

આજ અમારો ધંધો, આજ અમારો સંદેશ, ગ્રાહક અમારો રાજા, અમારી એક જ ઝુંબેશ. બીબાંઢાળ, ટોળાબંધ, સાંકડ-માંકડ, એકરૂપ સમાજની રચના. કોઈ અલગ પડે તે પહેલાં ... બીબું ફીટ, જાદુ હીટ.

તા.ક. - રાજકીય પાર્ટીઓના ઓર્ડર પર પૂરું ધ્યાન દેવામાં આવશે.

(“ચરખો”, ૧૦-૦૩-૨૦૧૨)

e.mail : joshirutul@gmail.com

છેલ્લો મુદ્દો ગુજરાતની હિંસામાં મુખ્ય મંત્રીની ભૂમિકાનો. થિયરીબાજીમાં પડ્યા વિના કે કોઈ તપાસપંચ રચ્યા વિના એટલું સ્પષ્ટ છે કે તેમના શાસનમાં સાબરમતી એક્સપ્રેસમાં હિંદુઓ અને ત્યાર પછીના તોફાનમાં સંખ્યાબંધ મુસ્લિમો તથા બીજા લોકો માર્યા ગયા. આ બંને માટેની નૈતિક જવાબદારી મુખ્ય મંત્રીની છે. ‘ક્રિયાકી પ્રતિક્રિયા હોના સ્વાભાવિક હૈ. ન હમ ક્રિયા ચાહતે હૈ, ન પ્રતિક્રિયા.’ એટલું કહીને બેસી જવાને બદલે, રાજ્યના ચૂંટાયેલા વડા તરીકે તેમણે તોફાનીઓ સામે કડકાઈથી કામ લીધું હોત અને કોઈ કાયદાથી ઉપર નથી એવો સ્પષ્ટ સંદેશો આપ્યો હોત તો? અફસરશાહી અને પોલિસતંત્ર પોતાના ‘સાહેબ’ના વાણકદ્યા આદેશ પારખવામાં બહુ પાવરમાં હોય છે. તે અપવાદરૂપે નહીં, પણ નિયમલેખે હિંસા રોકવામાં વધારે સક્રિય બન્યાં હોત.

હિંસાનાં દસ વર્ષ પછી હજુ ઘણા લોકો કારણ - રીઝન અને વાજબીપણું - જસ્ટીફિકેશન વચ્ચેનો તફાવત ધરાવ સ્વીકારતા નથી. હેલ્મેટ પહેર્યા વિના બાઈક ચલાવતો માણસ અકસ્માતે પટકાઈને મૃત્યુ પામે, તો તેના મૃત્યુના કારણમાં અકસ્માત ઉપરાંત હેલ્મેટ પહેરી ન હતી, એવું ચોક્કસપણે કહી શકાય. પરંતુ ‘એણે હેલ્મેટ પહેરી ન

હતી, એટલે એ મરવાને જ લાયક હતો અને હેલ્મેટ ન પહેરનારા બધા મરવાને લાયક છે’ એવું કહી શકાય?

ગોધરા-અનુગોધરા હિંસા અને રીઝન-જસ્ટીફિકેશનના તફાવત અંગે આ રીતે વિચારી જોજો.

<http://www.urvishkothari-gujarati.blogspot.com/>
28 ફેબ્રુઆરી 2012

e.mail : uakothari@yahoo.com

જંગ

• ‘બાબુલ’

છેદાયેલા દેહ
અને વેરવિખેર અવયવોને
એકઠાં કરી
સાંધતા સાંધતા
બુટ્ટી થઈ ગઈ છે
સૌ સોયો.

ક્યાંક તૂટેલા ધરની
અડધી બળેલ છત પર ઊભી
કોઈ યુગો જૂની
પ્રતીક્ષા
રોજબરોજના વિસ્ફોટોમાં
ડહોળાઈ ગયેલી
પૂર્વીય હવામાંથી
પોતીકો લાડકવાયો પ્રગટે

... પરત આવે
એ આશે તપ્યા કરે છે
સંવેદનાની જેમ .

નાયલોનના ટાંકા અને
સૂતરના પાટામાં બંધ
લોહિયાળ યાતનાના અંતિમ
ઉચ્છવાસથી
ઘટ્ટ થયેલી હવામાં
ગૂંગળાઈ મરતી પ્રતીક્ષા
કણ કણ થઈ વિખરાઈ ચૂકી છે

... વેરવિખેર અવયવોને
હજુ ક્યાં સુધી એકઠાં કરવાં પડશે?

e.mail : drvision@gmail.com

સાઠ વરસ પહેલાં હું સમજતો હતો કે હું સર્વજ્ઞ છું. આજે સમજાય છે કે હું કશું નથી જાણતો. આપણા જ્ઞાનની અલ્પતાનો કમેકમે ખ્યાલ આપે એનું નામ કેળવણી.

- વિલ ડુરાં

માર્ચ 2012

કેટલીક વાતો એટલી સાદી ને પાયાની હોય છે કે એ તરત ન પણ સમજાય. તેમને સમજવામાં - અંકે કરવામાં બે-પાંચ-સાત-દસ વર્ષ નીકળી જાય. ત્યાં સુધીમાં ઉચ્કેરાટ-આવેગો શમ્યા હોય અને માણસ

શરમ રાખવાની જરૂર નથી. ભાન ભૂલાય નહીં તે શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ છે, પણ અમુક સમયગાળા પૂરતું એવું થયું હોય, તો ભૂલ સ્વીકારીને પસ્તાવો કરવો અને ફરી સજાગ રહેવું એ માણસ હોવાની નિશાની અને સાબિતી છે. આપણે લાશોનો વેપાર કરતાં મતલાલચુ શિયાળ નહીં, પણ માણસ જ હોઈએ તો પછી ભૂતકાળની અમાનવીય વર્તણૂક બદલ પસ્તાવો વ્યક્ત કરીને, માણસ પુરવાર થવામાં શરમ-સંકોચ કેવાં?

હળવો - સ્વસ્થ થયો હોય.

જેમ કે, ગુજરાતની ૨૦૦૨ની કોમી હિંસાની વાત.

આટલા ઉલ્લેખમાત્રથી મુખ્ય મંત્રીના ચાહકો બાંધો ચઢાવીને લડવા અને વિરોધીઓ તેમનો મુકાબલો કરવા તૈયાર થઈ જશે. પણ દસ વર્ષના ગાળા પછી, પહેલો સવાલ, મુખ્ય મંત્રી દોષી હતા કે નહીં એ નથી. ન હોઈ શકે.

એક નાગરિક તરીકે સૌથી પહેલો અને પ્રાથમિક, પોતાની જાતને પૂછવાનો સવાલ છે : દસ વર્ષ પહેલાં જે થયું તે, પક્ષ કે કોમના ભેદ વગર, માણસ તરીકે બિનશરતી શરમ, અફસોસ અને પસ્તાવો પ્રેરે એવું હતું? એ સમયે કૂરતા અને ઘાતકીપણું વાજબી ઠરાવવા માટે મનમાં અનેક કારણો ઊભાં થઈ ગયાં હોય, તો પણ આજે દસ વર્ષ પછી એ હિંસાને આપેલા સક્રિય કે મૂક ટેકા વિશે ફરી વિચારવા જેવું લાગે છે? ‘પહેલાં સામા પક્ષના લોકોને જઈને પૂછો’ એવી ‘દીવાર’શાઈ ગરમીને બદલે, પહેલાં જાતને પૂછવા જેટલી ટાઢક પેદા થઈ છે?

માણસ જેવા માણસ એકબીજાને કોઈ વાંકગુના વિના, ફક્ત એક યા બીજી કોમના હોવાને કારણે સળગાવે, મારે, કાપે, એ વિશે આટલાં વર્ષ પછી, ‘આપણાથી એવું ન કરાય - એવું કરનારનું ઉપરાણું ન લેવાય’ એવો માનવ-સહજ, માનવતા-સહજ વિચાર આવે છે? કે પછી આપણી માનવતા રિક્સાવાળાએ રૂપિયા ભરેલું પર્સ પોલિસચોકીમાં જમા કરાવ્યું, એટલાથી જ સંતોષાઈ જાય છે? કોમી હિંસા ઠારવા માટે ગુજરાત આવેલા કે.પી.એસ. ગિલ જે શબ્દ રમતો મૂકીને ગયા તે - ‘કલિંગબોધ’ - શાસકોની વાત શાસક જાણે, પણ આપણામાં - નાગરિકોમાં જાગ્યો છે? વચ્ચેનાં વર્ષોમાં હુલ્લડબાજીમાં-હિંસામાં સીધો ભાગ લેનારા થોડા લોકોમાં અને પોલિસતંત્રના થોડા સભ્યોમાં ભીની આંખે પસ્તાવાની - અને ‘અમે ભાન ભૂલ્યા હતા’ એવી લાગણી પેદા થઈ છે. તેમની સાથે સીધો અને કાયમી પરિચય ધરાવતા કેટલાક પત્રકારમિત્રો એ સુખદ પરિવર્તનના સાક્ષી છે.

બાકીના, ‘વી, ધ પીપલ ઓફ ગુજરાત’ - એટલે કે આપણામાંથી ઘણા બધાએ - ‘એક વાર પાગલપણાને ટેકો આપ્યા પછી હવે શાણપણની વાત કરીએ તો ટીકાકારો તૂટી ન પડે?’ એવી ધિંતા કે

૧૯૮૪ અને ૨૦૦૨

ગુજરાતની ૨૦૦૨ની હિંસાની વાત ઉખળતાં જ ઘણાને દિલ્હીમાં ઈંદિરા ગાંધીની હત્યાના પગલે થયેલો શીખ હત્યાકાંડ યાદ આવી જાય છે. એવી ભયાનક હિંસક ઘટના શી રીતે ભૂલી શકાય? હત્યાકાંડના આરોપીઓનો ન્યાય તોળાયો ન હોય ત્યારે તો ખાસ.

પરંતુ બંને ઘટનાઓ સાથે યાદ કરતી વખતે, નાગરિકોના બે ભાગ પડી જાય છે : પક્ષીય વફાદારી, વિચારધારાનાં ચક્ષ્માં કે ગોખેલી દલીલના ભાગરૂપે શીખવિરોધી હિંસા યાદ કરનારા કહે છે, ‘કોંગ્રેસના રાજમાં આટલી જ ભયંકર ખૂનામરકી થઈ હતી. આરોપીઓને સજા પણ ન થઈ. ત્યારે તમને (કોંગ્રેસવાળાને, ‘સેક્યુલર’ લોકોને) શરમ આવી હતી? ના. તમે એનો વિરોધ કર્યો હતો? ના. તો પછી અમે ગુજરાતનો ૨૦૦૨નો હિંસાચાર યાદ કરીને શા માટે શરમાઈએ? શા માટે તેનો વિરોધ કરીએ?’

કોંગ્રેસ પ્રત્યે વફાદારી ધરાવતા અથવા ‘શિસ્તબદ્ધ’ (અંતરાત્માને તાળું મારીને ચાવી હાઈકમાન્ડને સોંપનારા) લોકો કહેશે કે ‘પહેલાં તમે ૨૦૦૨નો હિંસાબ તો આપો! અમારા નેતાઓ એકથી વધુ વાર શીખોની માફી માગી ચૂક્યા છે. બે મુદ્દતથી એક શીખ વડાપ્રધાન અમારી સરકાર ચલાવે છે. જ્યારે તમારા નેતા માફી માગવાને બદલે - લાજવાને બદલે ગાજતા રૂંદે છે.’

૨૦૦૨ની કોમી હિંસા પછીના રાજકીય વાતાવરણમાં, આગળ જણાવેલી બે દલીલોમાંથી જ કોઈ એક - મોટે ભાગે પહેલી (‘અમે શા માટે શરમાઈએ?’) કરનારા મોટી સંખ્યામાં હતા. એવું માની લેવામાં આવ્યું - એવો ભારે પ્રચાર થયો કે લોકો બે જ પ્રકારના હોય : કોંગ્રેસ પ્રત્યે ઢળેલા - સ્યુડો સેક્યુલારિસ્ટ અથવા ભાજપી મુખ્ય મંત્રીના ટેકેદારો-તરફદારો.

સમીકરણ એવું રચાયું કે જે ગુજરાતની હિંસાનો વિરોધ કરે છે તે કોંગ્રેસતરફ, સ્યુડો-સેક્યુલારિસ્ટ, હિંદુવિરોધી, બેવડાં ધોરણવાળા જેને હિંસા માટે કોઈ અફસોસ નથી, બલકે ‘૨૦૦૨ની હિંસા બદલ શરમ આવવી જોઈએ’ એવું કહેનારા ‘ગુજરાતશત્રુઓ’ને જે ધિક્કારે છે તે ‘સાચા ગુજરાતી’.

આ જાતના રાજકીય લાભથી પ્રેરિત પ્રચારમાં એક ત્રીજા, સમજી નાગરિકોના વર્ગનું અસ્તિત્વ સદંતર ભૂલી જવાયું. એ વર્ગ ત્યારે પણ માનતો હતો અને હજી પણ માને છે કે ‘૧૯૮૪નો શીખ હત્યાકાંડ કોંગ્રેસનું કદી ન ધોવાય એવું પાપ છે. તેના ડાઘ બે મુદ્દત સુધી એક શીખને વડાપ્રધાન બનાવ્યા પછી કે એકથી વધુ વાર માફી માગ્યા પછી ધોવાઈ ન જાય. શીખવિરોધી હિંસાનો ભોગ બનેલાને ન્યાય મળે, આરોપીઓને સજા થાય, ન્યાયપ્રક્રિયામાં કોંગ્રેસ પહેલ ન કરે તો કમ સે કમ પસ્તાવાભિર સહકાર આપે, તો જ એ ડાઘ હળવો થાય. આરોપીઓને અદાલત સજા કરે તે પહેલાં કોંગ્રેસે પક્ષીય ધોરણે કડક પગલાં ભરવાં પડે. તો જ શીખોની માફી માગવાનો અર્થ સરે. બાકી, ખૂનાખરાઓ કરી લીધા પછી ભૂલી લેવાઈને માગેલી માફી ‘ચોરને કહે ચોરી કર અને પોલિસને કહે પકડવા જ’ એવી, સાવ ઠાલી અને બોદી ગણાય.’

ગુજરાતના સમજી નાગરિકો આટલી જાગૃતિ બતાવે ત્યાં સુધી સરસ. પણ એ લોકો દિલ્હીમાં કોંગ્રેસ પાસે રાખેલી અપેક્ષાઓ જેવી ગુજરાતની ભાજપ સરકાર માટે રાખવા માંડે કે તરત ‘ગુજરાતવિરોધી’, ‘સ્યુડો-સેક્યુલર’, ‘હિંદુવિરોધી’નું ખૂમરાણ શરૂ.

દિલ્હીના શીખ હત્યાકાંડ વખતે અનેક નાગરિક સંગઠનો અને જાગૃત-અગ્રણી નાગરિકોએ તેની આકરી ટીકા કરી હતી. એ મુદ્દો કોંગ્રેસે દાખવેલી જડતા અને બેશરમીના તે આજ લગી ટીકાકાર રહ્યા છે. આવા લોકોને-સંસ્થાઓ ગુજરાતની વાત કરે ત્યારે, ‘શીખ હત્યાકાંડ વખતે તમે ક્યાં હતા?’ એવું પૂછનારાની તકલીફ એ છે કે તે જવાબ સાંભળવા ઊભા રહેતા નથી. કારણ કે તેમને જવાબમાં નહીં, પથથરની જેમ પ્રશ્ન ફેંકીને નાસી જવામાં રસ હોય છે. બીજી હંમેશાં ભૂલી જવાતી વાત એ છે કે દિલ્હીના શીખ હત્યાકાંડનો રાજીવ ગાંધી સહિતના થોડા કોંગ્રેસી નેતાઓ અને ગુંડાઓ સિવાયના બીજા કોઈએ બચાવ કર્યો ન હતો. તેને વાજબી ઠરાવવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો.

તમે શું કર્યું? ‘અમે કોમવાદી નથી, પણ બેવડાં ધોરણના વિરોધી છીએ’ એમ કહીને ઘણા ગુજરાતની હિંસાનો બચાવ કરે છે અથવા તેની ટીકા કરનારાને ગાળો દે છે. એવા ‘બેવડાં ધોરણના વિરોધીઓ’એ ‘શીખવિરોધી હિંસા પછી પીડિતોને ન્યાય અપાવવા માટે તમે શું કર્યું?’ એ સવાલ કોઈ ભાજપી નેતાને પૂછ્યો છે?

વાત બેવડાં ધોરણના વિરોધની જ હોય તો, ગુજરાતની હિંસા પ્રત્યે આંખ આડા કાન કરવા ઉત્સુક લોકોમાંથી કોઈએ ગુજરાતના ભાજપી નેતાઓને પૂછ્યું કે ‘૧૯૮૪માં થયેલી શીખવિરોધી (અનુસંધાન પાન 27 પર)